

Goli otok: od usmenog svjedočanstva do biopolitičke paradigme

Gručić, Vladimir

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:492547>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

1. Uvod

Kako se kaznionica Goli otok 1989. godine zatvorila dok sam bio u ranom djetinjstvu, ne mogu imati vlastita sjećanja o tom mjestu. Priče koje ga prate, opisuju Goli kao strašno mjesto gdje su ljudi doživljavali teške trenutke, koje izgleda vrlo zlokobno u imaginariju prošlosti pa bi ga cjelokupna populacija Hrvatske i ostalih zemalja, koje su bile dio socijalističke Jugoslavije, htjele što prije zaboraviti. Uvijek sam imao dileme oko te priče, jer se sjećam da sam kroz djetinjstvo i adolescenciju uvijek slušao o koncentracijskim logorima gdje su se odvodili ljudi i kako se s tih mjesta nisu nikada vraćali. Moja dilema leži u sljedećem: kako je moguće da se o jednom mjestu poput Auschwitza priča konstantno, da postoje vlastite obljetnice, odnosno dani spomena na žrtve i prisjećanja teških trenutaka, i kada se veliča borba protiv tih „monstruma koji su ih željeli ukloniti“, dok neka mjesta jednostavno bivaju prepuštena zaboravu kroz proces *damnatio memoriae*?

Goli otok je uvijek bio predstavljan „oružjem komunjara“ kojim su držali cjelokupnu populaciju socijalističke Jugoslavije u neizvjesnosti i strahu. Takve interpretacije vrlo su neuvjerljive i smatram da je potrebno puno dublje proniknuti u ovu temu kako bi našli čvršće argumente za ikakve sudove. Žalosno je da je Goli otok jedan od elemenata koji se koristi u dnevno-političkim „prepucavanjima“, čime se umanjuje vrijednost ikakve smislenije interpretacije ovog relikta prošlosti. Njegova pojava jest puno složenija od takvih insinucija. Ovime želim ograditi ovo istraživanje od ikakvih ideoloških usmjerenja i presezanja jer je smisao ovog rada postaviti Goli otok u puno širi kontekst, a istovremeno izlaganjem usmenih svjedočanstava dati priliku individuama, nad kojima su se vršile određene disciplinske tehnike, da ispričaju vlastitu priču o boravku na njemu.

Usmena svjedočanstva u ovom radu služe kako bi nadomjestile „šutnju“ političke vlasti socijalističke Jugoslavije i Republike Hrvatske o svakodnevici na Golom otoku i prikaz te iste svakodnevici iz kuta gledanja ljudi koji su na njemu bili internirani. Za razliku od Auschwitza i ostalih koncentracijskih logora nacističke Njemačke, koji su istraženi vrlo detaljno, internacija na Golom otoku prikazana je najčešće kroz jednostavno objašnjenje „preodgoja kažnjenika“ i kažnjenički rad. Takva ponuđena apologija jednostavno nije dovoljna i potrebna su mnoga usmena svjedočanstva golootočkih interniraca kako bi detaljno rasvijetlili svakodnevicu „tog pakla na Zemlji.“ Kako ističe Paul Thompson u vlastitom poglavlju *The voice of the past* unutar knjige *The Oral History Reader*, djela koje je originalno objavljeno 1998. godine te služi kao svojevrsni vodič za korištenje metode usmene povijesti u

historiografiji, usmena povijest može biti opasna po ustaljeno povijesno znanje o nekom događaju ili razdoblju jer daje drukčiji kut gledanja koji često može djelovati vrlo subverzivno. Ovom metodom možemo doći do saznanja „vrlo običnih ljudi“ koji su zaobiđeni od ustanovljenih povijesnih kanona.¹

Autor rada koji se oslanja na usmenu povijest, jest onaj koji bira koga će se intervjuirati i što će se ispitivati. Time istraživanje biva usmjereno od strane autora, ali uvijek uvažavajući iskustva kazivača. S jedne strane autoru se olakšava istraživanje jer njegovi intervjui s kazivačima stoje sami za sebe kao izvori i autor ih samostalno interpretira, dok se s druge strane autoru može zamjeriti pristranost i odabir pitanja koja je postavljao ispitanicima te ga upitati „zašto nije postavljao druga pitanja koja bi vodila drukčijem smjeru istraživanja.“ Namjera ovog istraživanja jest dopustiti „onima koji su zaboravljeni“ da daju vlastiti uvid i ispričaju vlastitu priču o boravku na Golom otoku. Kako su zatvorenici ljudi koji su lišeni političkih prava te nužno bivaju marginalizirani, ovaj rad ima tendenciju prikazati svakodnevicu te marginalne skupine društva. Njima prilazimo kao posjednicima „specifičnih znanja“ koja nisu lako dostupna, ali u određenim periodima definiraju život na području određenog, u našem slučaju golootočkog, teritorija. Prirodne znanosti su u 20. stoljeću nametnule viziju znanstvenog napretka metodom potpune objektivnosti i odmaka od procesa i metodologije istraživanja. Time kvalitativno istraživanje gubi na objektivnosti što je pomalo apsurdno jer iskaz individue ima težinu materijalnog objekta „nađenog“ na određenom mjestu. Kod pitanja istinitosti iskaza individue imamo jednaku dvojbu kao i kod pitanja kopije ili originala dokumenta ili materijalnog dokaza koji težimo prikazati kao prevagu u određenom argumentu. Subjektivnost individue govori nam „istinu“ o viđenju određene situacije neovisno je li pretjerala ili ostala suzdržana u svom iskazu. Iz iskaza možemo utvrditi određen broj dokaza o promatranoj materiji. Individua vidi svoj iskaz kao „istinu“ o onome što nam pripovijeda, neovisno o tome slaže li se njen iskaz s postojećom utvrđenom i službenom argumentacijom o toj temi. Znanstvenici su skloni odbaciti iskaze kao neuvjerljive ili pretjerivanja jer se ne uklapaju u dominantne narative o određenoj temi. Upravo ti dominantni narativi nastaju uslijed djelovanja tehnologije moći, kako ju shvaća Michel Foucault u svom djelu „*Znanje i moć*“ gdje objašnjava proizvodnju „istine“ koja daje prevagu zbog načina kako se mišljenje uspostavlja prema istini.² Iskazi sami po sebi ukazuju na subjektivaciju individue i daju dokaz da je individua uhvaćena u narativ moći putem morala,

¹ Paul THOMPSON: *The voice of the past*, ur. Robert PERKS, Alistair THOMPSON: *Oral history reader*, London i New York, 1998., str. 22.-26.

² Michel FOUCAULT: *Znanje i moć*, Zagreb, 1994. str. 163.-165.

profila ličnosti i psihijatrijskog vještačenja. Kroz internaciju i zatvaranje individua preuzima identitet zatvorenika te se njena procjena vrši od strane vanjskih čimbenika poput čuvara, psihijatra ili zatvorskog upravitelja.

Koristit ćemo prikupljena svjedočanstva u intervjuima dvoje ljudi koji su bili zatvoreni na Golom otoku te autobiografije zatvorenika koji su pisali u obliku memoara svoja osobna iskustva zatočeništva kao uvid u svakodnevicu zatvorenika. Njihova svjedočanstva nisu sva iz istog razdoblja te su time i iskustva ponešto drukčija. Njihove priče pokušat ćemo prožeti teorijskim radom Giorgija Agambena i Michela Foucaulta koji su se bavili problematikom internacije u koncentracijske kampove, odnosno zatvorske institucije. Jedno od ključnih djela vezano uz tematiku zatvaranja individua jest *Nadzor i kazna* Michela Foucaulta u kojoj objašnjava početke institucionalnog zatvaranja i njihove posljedice na zatvorenike. *Homo sacer*, *Izvanredno stanje* i *Ono što ostaje od Auschwitz* su djela filozofa Giorgija Agambena koja se bave perspektivom zatočenih individua u koncentracijskim logorima u kojima su odvojeni od svojih prava, što ih čini vrlo ranjivima i obespravljenima. Veliki obol ovoj problematici dala je Renata Jambrešić Kirin svojim radom *Šalje Tito svoje na ljetovanje! : kažnjenice u arhipelagu Goli* u knjizi *Dom i svijet* u kojem se bavi, između ostalog, zatočenicama na otoku Sv. Grgur/ Goli otok.

Teorijski dio kojim ćemo pokušati potkrijepiti usmena svjedočanstva prikazat će genealogiju zatvaranja individua i evoluciju zatvorskog sustava. Pokušat ćemo ocrtati njegove karakteristike, praksu i teoriju djelovanja na individue. Ukazat ćemo na prijelaz sa zatvaranja u institucije na bio-politički kamp kao novo promišljanje sustava zatvaranja i djelovanja na individuu. Pokušat ćemo lokaciju bio-političkog kampa objasniti kao izvanredno stanje unutar društva i kulture jer ne pripada uobičajenom i prihvatljivom društvenom poretku. Individuu koja naseljava bio-politički kamp pokušat ćemo prikazati kroz lik *homo sacera*, odnosno odsutnosti političkog života što je temeljno pravo svake osobe. U seriji predavanja na College de France, Michel Foucault je u akademskoj godini 1978./1979. priložio vlastito istraživanje koje je svake godine bio dužan prezentirati u obliku predavanja, gdje se bavio nastankom bio-politike kao načina vladanja populacijom. Osim tog djela, bio-politiku ćemo pokušati prikazati i iz teoretske građe Giorgija Agambena u djelu *Ono što ostaje od Auschwitz* gdje je nastavljeno promišljanje bio-politike kako ju je objašnjavao Michel Foucault.

2. Usmena svjedočanstva

Problem svjedočanstva interniraca može naići na određene metodološke prepreke. Ono što se prvo može postaviti istraživaču jest odabir pitanja i pružanje objašnjenja zašto su baš ta pitanja postavljena, a ne neka druga. To pitanje ovisi o pristupu istraživača i njegovim razlozima istraživanja te smjer u kojim je on sam odlučio krenuti. Sadržajni cilj odabranih pitanja može naići na osporavanja i kritike kako je istraživač pristran i kako nije uputio „prava“ pitanja jer kritičaru bi možda druga pitanja bila „po volji“ te bi ih smatrao dobro usmjerenim i podložnim otkrivanju novih saznanja o određenoj temi. Treća zamjerka može biti težina usmenog svjedočanstva, odnosno pitanje: kako mogu parirati pismenim svjedočanstvima poput dnevnika, trgovačkih bilježaka, isprava i kronika? Koja svjedočanstva imaju primat, koja je hijerarhija povijesnih izvora i danas ostaje otvoreno polje rasprava.

Usmeno svjedočanstvo kao originalni dokument ispričan od strane očevidca, *raw material*, jest prvoklasni povijesni izvor. Uvijek se može toj tvrdnji usprotiviti pitanjem: je li svjedok pristran? Možemo ovo sagledati iz drukčijeg kuta. Je li zabilješka stara 2 stoljeća pristrana, jesu li postojale druge zabilješke iz tog razdoblja koje su uništene, a ostavljena je „baš ta“ koja „objektivno“ prenosi trenutnu situaciju? Ovakvi problemi „istinitosti“ uvijek će biti prisutni. Mi ne možemo znati laže li nas kazivač i navodi na krivi trag jer u tome vidi osobni interes. Možemo to pretpostaviti i onda pokušati serijom prilagođenih pitanja zaobići direktna pitanja i pokušati „iz prikrajka“ doći do određenih informacija, ali ne možemo utjecati na volju pojedinca da nam ispriča sva svoja saznanja. Ispitivanje međusobno suprotstavljenih pojedinaca poput stražara i zatvorenika može nam dati potpuno različitu sliku istog događaja. Tada je na nama da postanemo povijesni detektivi koji će odlučiti koje je kazivanje pouzdanije i što ćemo uvrstiti u naš rad, a što ćemo odbaciti kao nepouzdan i lažno. Nekada možemo prihvatiti oba svjedočanstva i pustiti čitatelja da uvidi obje strane i njihove iskaze te da sam prosudi o istinitosti. Na nama istraživačima nije da nekome omogućimo iskaz, a da nečije svjedočanstvo potisnemo, već da pokušamo proniknuti u nijanse iskaza i interpretiramo kazivanja uvrštavajući ih u povijesni kontekst. Konačni sud uvijek je na čitatelju. Ne možemo nikoga prisiliti da prihvati našu interpretaciju, već možemo pokušati slijediti određenu logiku koju nam iskazi nude i to ponuditi kao konačni proizvod istraživanja.

Građa intervjua sama za sebe ne mora nužno biti povijesni dokaz „koji otkriva sve i stoji sam za sebe“. Ponekad ga treba interpretirati i uvrstiti u teorijsku građu gdje onda dobiva zaleđe i može se promatrati iz određenog konteksta. Intervju je oblik konverzijskog

narativa. Konverzacijski zbog veze istraživača i kazivača, anarativ zbog načina pričanja priče³. Autobiografije zatvorenika su konverzacijski narativi gdje se uspostavlja veza autora i kazivatelja koji dijeli svoja iskustva, a kasnija interpretacija i umetanje u historijski kontekst stvara narativ. Kazivač je onaj koji priča svoju priču koja je utemeljena na njegovom iskustvu. U povijesnoj znanosti ona može predstavljati opasnost „visokom svećenstvu“ povijesti koje je utvrdilo dominantne narative u historiografiji koje bi mogle biti uzdrmane pričom „s dna“. Običan čovjek, marginalna individua, posjeduje znanja koja izbjegavaju pogledu „totalne povijesti“ i onih koji se trude stvoriti „univerzalnu povijest“. Ali što je univerzalna povijest i uvriježeni kanon, zar on treba biti dogmatičan i nepogrješiv? Običan čovjek može pričati svoju priču koja postaje jedan od nivoa promatranja povijesti. Oba su točna, oba imaju svoju težinu i značenja i oba nadopunjuju povijesna istraživanja. Ne postoji jedna povijest i točna povijest, postoji „multiverzum“ povijesti koji treba biti konstantno oplemenjivan. Kazivač nema nužno povijesnu svijest, određenu razinu samosvijesti o svojoj ulozi u povijesti i ulozi njegove priče u stvaranju historijskog narativa.

Dominantni mit u društvu prema Ronaldu J. Grelu, pričaju visoko istaknuti ljudi u društvenoj hijerarhiji poput kaste svećenika⁴. Njihovo prepričavanje mita jest podloga političkoj filozofiji nekog društva što sačinjava ideologiju. Tako zatvaranje individua zapravo služi kao pročišćenje društva, sveti ritual uklanjanja nepoželjnog ponašanja, artikulacije ili dijela društvene skupine. Time zatvor sadrži sveti element pročišćenja koji njegovu instituciju čini dogmatičnom i njihove postupke neupitnima. Kritika zatvora i zatvorskog sustava ne prolazi dobro u nijednom modernom društvu niti sačinjava pozitivnu kritiku, već se na nju gleda skeptično i s nepovjerenjem.

Pronalazak kazivača za ovo istraživanje prelazio je moje osobne mogućnosti jer nisam znao gdje žive. Kroz razgovor o vlastitoj istraživačkoj temi s bliskim osobama koje žive u istom mjestu gdje i dva „ispitanika“ s kojima sam uspio razgovarati, došao sam u mogućnost da ih intervjuiram. Jedna od meni bliskih osoba radila je u istoj tvrtci gdje i jedan od ispitanika te mi je ugovorila sastanak. Do drugog ispitanika bilo je puno teže doći zbog njegovog načina života i teške dostupnosti. Prvog ispitanika kojeg ću predstaviti, kojemu smo nadjenuli ime Štef⁵, nije bilo teško naći jer je bio voljan za razgovor i kazivanje mu nije predstavljalo neugodnost, već je vrlo otvoreno i smireno govorio o svojim doživljajima na

³Robert J. GRELE: *Movements without aim*, u: *The Oral History Reader*, ur. Robert PERKS, Alistair THOMSON, Routledge, 1998., str. 44.

⁴Isto 46.

⁵Imena su kodirana radi zaštite identiteta. Razgovor sa Štefom vođen je u Remetincu, 7.11.2014.

Golom otoku. Razgovor smo vodili u njegovoj kući. Nakon razgovora sa Štefom, koji je bio vrlo ljubazan i dobronamjeren, uvidio sam jačinu stereotipa o kažnjenicima. Drugi ispitanik, kojem smo nadjenuli ime Mića⁶, bio je puno „neuhvatljiviji“. On voli boraviti u klijetima, tipičnim vikendicama u Zagorju gdje ljudi najčešće njeguju vinovu lozu, gdje iznajmljuje svoj fizički radu zamjenu za nekoliko litara domaćeg vina. Višednevno pretraživanje klijeti rezultiralo je neuspjehom jer Mića nije bio viđen od stanovnika. S obzirom na to da sam, posjećujući gostionice gdje je Mića povremeno zalazio, stekao određene kontakte s ljudima koji su mi se odlučili javiti u slučaju da sretnu ispitanika, potraga za Mićom rezultirala je tako što se on meni odlučio javiti. Vrlo ljubazan i pozitivnog stava želio je ispričati vlastitu percepciju boravka na Golom otoku te je bio zaintrigiran mojim zanimanjem za tu temu. Razgovor smo obavili u klijeti mog domaćina i vodiča gdje je Mića povremeno pomagao u građevinskim poslovima.

Ostatak svjedočanstava kojima se koristim u pisanju ovog rada preuzimam iz objavljenih monografija koje su klasificirane kao sjećanja zatvorenika na boravak na Golom otoku. U njima je, donekle i očekivano, čitljiv animozitet naspram socijalističke Jugoslavije te su njezini visoki dužnosnici poput Aleksandra Rankovića prikazani u vrlo negativnom svjetlu. Ono na što ćemo u ovom radu staviti naglasak jesu tehnike torture i odnosa tehničkog osoblja prema zatvorenicima, kako bi stvorili sliku svakodnevice na Golom otoku.

2.1. Osnovni podaci o Golom otoku

Goli otok nalazi se između Krka i Raba te je u svrhu zatvaranja uz otok Goli služio i Sv. Grgur. Goli ima površinu od 4.7 kvadratna kilometra. Od obale je udaljen oko 16 km. Fauna je vrlo rijetka zbog ekstremnih klimatskih uvjeta jer je otok izložen jakim vjetrovima. Najviša točka nalazi se na 227 metara nadmorske visine. Dubina mora uz obalu prelazi 30 metara. U Prvom svjetskom ratu služio je kao zarobljenički kamp. Civilnom stanovništvu branila se plovidba u blizini otoka kao sigurnosna mjera. Sv. Grgur ima površinu 7 kvadratnih kilometara. Jugozapadna strana obrasla je makijom, što ga čini prirodno neprohodnom. Sjeveroistočna strana nema faune jer je izložena ekstremnim klimatskim uvjetima. Na Sv. Grguru građen je kamp na kojem su bile internirane isključivo žene. Na zapadnom dijelu bio je logor za časnike koji su zatvorenice morale izgraditi⁷. Zatvaranje na arhipelagu Goli trajalo

⁶Razgovor vođen u Remetincu 7.11.2014.

⁷Ivan KOSIĆ: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003., str. 15.

je u periodu 1949.–1989. godine. Najpoznatiji razlog zatvaranja interniraca je zbog Rezolucije Informbiroa. Sukob je bio političke naravi te su se sukobile KP SSSR-a i Jugoslavije. Informbiroovci je bio popularni naziv za političke neistomišljenike u Jugoslaviji koji su bili zatvarani zbog svog neslaganja sa KP-om. Kažnjavani su prema prekršajnom zakonu koji je propisivao društveno-korisni rad u trajanju 2 godine te se pravno-politički prekršaj okarakterizirao kao državna izdaja, što je otvaralo prostor pojačanoj torturi prema zatvorenicima. Ukupni broj zatvorenika na Golom u periodu 1949.-1956. iznosio je 16.101⁸. Od ukupnog broja 413 ljudi počinilo je samoubojstvo.

Kad je jugoslavenska revolucija-koja teče počela jesti svoju djecu između 1948. i 1953./1956., u zamahu jedne kontradiktorne, represivne destalinizacije, učinila je to u paketu s njihovim majkama i sestrama i tako onemogućila reprodukciju revolucionara ljevičara idućih nekoliko generacija. Ova kratka totalitarna epizoda komunističkog nasilja, u maniri boljševičkog „administriranja“ unutarpartijskih sukoba za koje nije predviđen građanski sudski postupak, nikad nije dobila svoj krivičnopравни epilog, a njezine žrtve političku rehabilitaciju.⁹

Ono što treba naglasiti je da su žene također bile izložene represiji toga razdoblja na ponešto drukčiji način od muškaraca. Dvojbe oko toga koji je rod bio jače zlostavljan su sekundarne u odnosu na način kako se pristupalo zlostavljanju pojedinoga roda. Rezultat represije su duboke rane u društvenom tkivu koje su ujedno oslabile društvenu revoluciju zbog internacije velikog broja pojedinaca koji su mogli doprinijeti još jačem razvoju socijalističkog društva.

2.2. Pisana svjedočanstva

Ovdje ćemo istaknuti sjećanja interniraca koja su publicirana 90-ih godina 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća. Dinko Jonjić, Josip Ercegović Miloš i Igor Kosić kao autori djela koja govore o internaciji na Golom otoku navode kako su prva sjećanja objavljena tek 80-ih godina 20. stoljeća, što je malen broj publikacija o navedenoj temi koja bi svakako morala biti temeljitije obrađena i stavljena u povijesni kontekst u post-socijalističkom razdoblju. *Goli na Golom otoku*, *Šest godina u paklu Golog otoka* i *Goli otok, najveći Titov konclogor* naslovi su

⁸<http://noviplamen.net/2013/12/25/16000-golotocana-po-spisku/>, preuzeto 27.2.15.

⁹Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008, str. 80.

djela prije navedenih autora. Najveća kočnica nepristranoj studiji je korištenje ovakvih publikacija u nacionalističke svrhe gdje se socijalistička Jugoslavija pokušava ocrniti i uniformirati kao jedinstveno razdoblje komunističke represije. S druge strane, potreban je čvrsti stav prema fenomenu Golog otoka i karakteriziranje njegovog djelovanja kao zločina protiv čovječnosti. Tehničko osoblje bi trebalo biti podvrgnuto sudskoj istrazi kako bi se dobio dubok i cjelokupan uvid u tehnički razvoj Golog otoka kao bio-političkog kampa. Navedeni autori, izdavanjem svojih radova, napravili su veliki korak prema definiranju ove teme i putem autobiografije, kao i metode usmene povijesti, gdje su vlastitim sjećanjima dali predložak za rekonstrukciju svakodnevice Golog otoka.

2.3. Početak internacije

Na Goli dolazilo se brodskim prijevozom gdje su zatvorenici bacani u potpalublje s visine dovoljne za teško ozljeđivanje¹⁰. Na njega su često dolazili ozlijeđeni i bolesni jer je prihvata u Bakru podrazumijevao spavanje u hladnoj prostoriji koja je prokišnjavala te su često osuđenici bili prehladeni i pothlađeni¹¹. Novi zatvorenici prolazili bi kroz „Krvavi špalir“¹², specifičnu torturu u obliku „dobrodošlice“ koja je izgledala tako što bi nove internirce dočekali oni koji su već odsluživali kaznu. Svrstali bi se u dva reda što je moglo podsjećati na svečani doček, osim što bi u ovom slučaju novi internirci bili pretučeni „u znak dobrodošlice“.

Mnogi su bili teško ozlijeđeni¹³ u takvoj vrsti rituala koji je trebao izazvati šok i strah pred budućom internacijom, koja je individui sama po sebi vrlo bolna i tjeskobna. Sanja Đurin u svom radu *Lepoglavski Panoptikon-prostor, moć, identitet* iz 2011. godine govori o problemima ulaska koji proživljavaju zatvorenici pri ulasku u zatvorski sustav. Teško im je prihvatiti svoj novi status oduzetih prava i svaki dodatni šok i stres može djelovati vrlo negativno na mentalnu stabilnost. Zatvorenici su dijeljeni na *revidirce* i *bandu*¹⁴, što je ukazivalo etimološki na zatvorenike koji su podvrgnuti režimu bio-političkog kampa i one koji su još bili u stanju opiranja represiji. Takvu podjelu je u svojim istraživanjima primijetila i Renata Jambrešić Kirin:

¹⁰Ivan KOSIĆ: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003., str. 52.

¹¹Josip ERCEGOVIĆ MILOŠ: *Šest godina u paklu Golog otoka*, Rijeka, 2002., str. 36.

¹²Stanislav JANOVIĆ: *Tito na Golom otoku, Uspomene na robiju i emigraciju i razmatranja o Hrvatskoj i Zapadu*, Zagreb, 2013., str. 144.

¹³Isto 150.

¹⁴Ivan KOSIĆ: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003., str. 60.

*Samouprava „unutar žice“ bila je nametnuta unutarnjom diferencijacijom zatvorenika/-ica prema „kategorijama“-aktivisti(revidirci), pasivci i bojkotirani(teška banda)-prema težini iscrpljujućeg rada, vrsti tjelesnih kazni i distribuciji patnje pri psihofizičkim metodama „preodgoja“.*¹⁵

Time se unutar jedne homogene skupine, promatrajući izvana, među zatvorenicima bez političkih prava, stvarala razlika između onih s poželjnim ponašanjem i retorikom i onih koji tim uvjetima nisu udovoljili, što je povlačilo strogu represiju. Najteži status kojisuinternirci mogli steći je *bojkot (bojkotiran)*. Takav pojedinac je morao biti kažnjen, progonjen i vrijeđan od strane svih zatvorenika, jer su u suprotnome ostali zatvorenici, koji bi odbili zlostavljanje, mogli i sami postati *bojkotirani*. To je okrutna igra izopćenja u kojoj su zatvorenici postajali raslojena skupina s mogućnošću zasluga i kazni. Nagrade i kazne koje provode zatvorenici nad zatvorenicima brišu granicu empatije i morala unutar individue te su je izjednačavale s tehničkim osobljem koje je pravno imalo zadaću vršiti represiju nad zatvorenicima. Odjeća bojkotiranog bila je izvrnuta, a on je morao nositi svezanu crvenu traku¹⁶ oko nogu kako bi vizualno bio odvojen od ostalih. Strah i potreba za preživljavanjem stratificirala je zatvoreničko društvo, *golotočku grupu*¹⁷.

Četiri kaste¹⁸ definicija su stratifikacije zatvoreničke populacije koje je iznio Stanislav Janović u svojim memoarima *Tito na Golom otoku* iz 2013. godine. Prva su već spomenuti bojkotirani koji imaju najniži status i mogu biti maltretirani od svakog pojedinca u bilo kojem trenutku. Druga su *odgođeni* što je sugeriralo na povlašteniji status od prve, ali uz konstantnu kontrolu i preispitivanje. Treća su bili *članovi kolektiva* što upućuje na individue koje su u svoj identitet usadile zatvorenički mentalitet te su osjećali pripadnost skupini što se profiliralo kroz promatranje tehničkog osoblja koje ih je zlostavljalo, preispitalo i tijekom boravka po vlastitoj prosudbi klasificiralo kao prilagođene režimu logora, čime bi zaslužili manje kazne i povlašteniji položaj. Četvrta kasta bili bi *aktivisti*, što etimološki ukazuje na osjećaj pripadnosti i aktivnog djelovanja unutar društva. Oni su uspjeli savladati strah i psihofizičko zlostavljanje te putem klasifikacije unutar treće kaste doći do mogućnosti potpune

¹⁵Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str. 89.

¹⁶Ivan KOSIĆ: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003., str. 61.

¹⁷Stanislav JANOVIĆ: *Tito na Golom otoku, Uspomene na robiju i emigraciju i razmatranja o Hrvatskoj i Zapadu*, Zagreb, 2013., str. 140.

¹⁸Isto 143.

submisivnosti tehničkom osoblju, čime su se uspjeli izboriti za najbolji status unutar zatvoreničke populacije¹⁹.

Svaka baraka je činila poddruštvo²⁰ u kojem su zatvorenici morali iznijeti svoje stavove i biti preispitivani bez prisutnosti tehničkog osoblja, što je stvaralo nepovjerenje između zatvorenika. *Sobni starješina* je bio naziv za zatvorenika koji je uživao najveći ugled među zatvorenicima i bio oruđe tehničkog osoblja, kako bi lakše kontroliralo zatvorsku populaciju bez direktnog kontakta. Time tehničko osoblje postaje nedodirljivo i zauzima status visokih uglednika, iako su bili obični službenici u državnom aparatu. Renata Jambrešić Kirin u svojoj knjizi *Dom i svijet* iz 2008. godine iznosi citat:

„Zatvorenici su sretali svoje istražitelje, ali nikada nisu došli u dodir s pukovnikom UDB-e, zapovjednikom logora, ili s većinom njegova osoblja. Niti su imali što raditi sa 150 milicionara koji su čuvali sav taj pogon. Sva su mučenja izvodili sami zatvorenici. Zapravo, logorom je upravljala jedna zatvorenička hijerarhija u kojoj je glavni bio predsjednik konferencije sobnih šefova. Naravno, te je ljude imenovala uprava logora, kojoj su oni i odgovarali (Banac 1990).“²¹

2.4. Prakse kažnjavanja

Elementi torture sačinjavali su nezavidne prakse kažnjavanja kroz rad. Sam po sebi ne može se okarakterizirati kao kazna jer čitava ljudska djelatnost počiva na radu i njegovoj stratifikaciji. Time rad zauzima mjesto korekcije individue na moralnoj i fizičkoj bazi.

Transport kamenja na Golom obavljali su zatvorenici, što je sačinjavalo dominantan aspekt fizičkog kažnjavanja. Radni alati koje su koristili zatvorenici tijekom „preodgoja“ imali su apstraktne nazive poput *kasele*, *tragača* i *goniča* te su služili za transport pod pretjeranim opterećenjem, što je moglo izazvati i teže fizičke ozljede koje nisu u trenutku mogle na Golom biti adekvatno zbrinute. Ta je činjenica podcrtavala kažnjenički aspekt rada. Rukohvat spomenutih „alata“ bio je preširokog obujma za prosječnu ljudsku šaku i kvadratnog oblika, što je na šaci stvaralo mehaničke ozljede i konstantno prisutnu bol. *Tragač* i *kasela* konstruirani su za prijenos velike težine za dvojicu zatvorenika, dok je *gonič*

¹⁹ Isto 144.

²⁰ Ivan KOSIĆ: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003., str. 63

²¹ Ivo BANAC: *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990., str 235

konstruiran za rad osam zatvorenika. Žeđ i pothranjenost bili su posebni aspekti koji su uz fizičko zlostavljanje bili psihološkim i fiziološkim oruđem za slamanje volje zatvorenika. Goli time postaje stratište u kojem se naziru elementi pred-modernog sustava kažnjavanja gdje su zatočenja i korekcije unutar kaznenih ustanova nad tijelom vršila tortura, tjelesno mučenje tijela kojem se iznuđuje „istina“. Michel Foucault u svojoj knjizi *Nadzor i kazna* iz 1994. godine analizira genealogiju zatvaranja individua i pokušava ukazati na proizvodnju „istine“ u samom procesu zatvaranja. On je francuski filozof koji je svojim interdisciplinarnim pristupom temama pristupao ujedno kao povjesničar, sociolog i antropolog.

Ljudsko tijelo kao meta kaznene represije počinje se napuštati tijekom 18. stoljeća kada nastaje svojevrsna diskrecija državnog aparata u nanošenju boli tako što je mučenje na javnom stratištu zamijenilo „kažnjavanje duše“²². S javne ceremonije, „teatra kažnjavanja“ prešlo se na administrativni čin, što je dovršeno kroz prvu polovicu 19. stoljeća. Javno stratište je služilo kao kazališna scena za javni spektakl mučenja tijela osuđenika. Primjer mučenja stanovitog Damiensa koji je optužen za regicid, s vrlo eksplicitno opisanim detaljima torture možemo naći na samom početku, u uvodnom poglavlju Foucaultovog djela *Nadzor i kazna*. Duša se kažnjavala tako što se, navodi Foucault, kroz strogo uhodani sustav koji je obuhvaćao molitvu, rad, grupno raspoređivanje individua, uređena pravila ponašanja unutar zatvorskog sustava, držanje tijela zatvorenika i njihovo ponašanje nadgledalo u svakom trenutku njihova boravka unutar zatvorske ustanove. Taj zaokret su potaknuli u određenoj mjeri moderni krivični zakonic i tog razdoblja. Neki od primjera tog zaokreta bili bi ukidanje sramnog stupa u Francuskoj 1789. godine te u Engleskoj 1837. godine. Izlaganje kažnjenika na javnom mjestu se u Francuskoj ukinulo 1831. godine, a kažnjenički lanac koji je bio stigmatizirajuće obilježje zatvaranja ukinut je 1837. godine u Francuskoj. Javna pravda, simbol kraljeve, suverene moći, prestaje otvoreno iskazivati odmazdu nad kažnjenikom kao element svoje moći. Time se mijenja smisao kažnjavanja kao izazivanja nepodnošljivih osjeta na zatvaranje u kaznene institucije koje su rezultirale oduzimanjem prava na kretanje i uvođenje u specifično određene dnevne obaveze koje su trebale rezultirati korekcijom ponašanja individue²³. Tijelo time postaje obuhvaćeno sustavom prisila i lišavanja, obveza i zabrana, a tehničko osoblje²⁴ (nadzornici, liječnici, zatvorski svećenici, psihijatri, psiholozi, odgojitelji) nastoji ublažiti patnju zatvaranjem i nadgledanjem individue, korekcijom njene

²²Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str 8.

²³Isto 11.

²⁴Na istom mjestu.

unutarnje „greške“ koja se mora ispraviti. Kontrola tijela kroz određenu količinu obroka, sprječavanje spolnih odnosa, mlaćenje i samicu čine raspon psihološkog kažnjavanja koje sada prolazi, važno je naglasiti, neprimjetno oku javnosti.

Mučenje kao javna predstava počelo se uklanjati tako što se individue smještalo u zatvore. Ulice koje su vodile do zatvora arhitektonski su zatvarane, svjedoci mučenja su sudski proganjani kako bi cenzura kažnjavanja bila jasna i vidljiva²⁵. Takvim skretanjem težišta s kažnjavanja na nadzor, zatvor kao institucija počeo je svoj proizvod, delikvenciju, skrivati od očiju javnosti²⁶. Putem suđenja „duši zločinca“, apstraktnoj meti kažnjavanja koja je zatvaranjem i ograničavanjem kretanja trebala biti pogođena, ona postaje predmet reguliranja, ispravljanja, nadziranja pobuda i misli, čemu pomaže kriminalna antropologija kroz psihijatrijsko vještačenje²⁷. Foucault je ukazao na to da kriminalac postaje predmet istraživanja, a ne zločin sam. Time se, prema njemu, ušlo u područje namjera, karaktera, instinkta i povijesti ponašanja koje je od kriminalca stvorilo istraživačko polje akumuliranja znanja o toj individui i težnju na objašnjenju tog novog fenomena, a ne samog zločina čime se skrenulo pažnju s ekonomskih parametara koji služe pri određivanju kazne²⁸. Tako primjerice, „element ludila“ iz francuskog Zakonika iz 1810. oslobađa individuu od kažnjavanja i podvrgava je liječenju. Presuda se uobličuje tako što se procjenjuje normalnost okrivljenog i stupanj mogućnosti normalizacije.²⁹ Time se nad okrivljenikom može vršiti represija ili liječenje, o čemu od tog trenutka prosuđuju činovnici, psiholozi, psihijatri, liječnici, pedagozi i službenici kaznonice te se tom mogućnošću širinjihova moć suđenja i odlučivanja.

Ali nema kriminala koji ne narušava ona pravila kojima su se ljudi obavezni pokoravati, tako da je kazna koju se treba očekivati zbog neposluha te vrste opravdana, i ta obaveza je tako izravna u mnogim slučajevima, da dopustiti da čin prođe nekažnjeno znači počinuti daljnju pogrešku.³⁰

Zločini s predumišljajem protiv javnog interesa, odnosno osobe vladara smatraju se neoprostivom kaznom koja može biti samo još štetnija ako se ne izvrši, dok prema blagim prijestupima vladar mora biti blag³¹. Stoga preporučeno mučenje ljudskog tijela, na koje je u

²⁵Isto 15.

²⁶Michel FOUCAULT: *Power/Knowledge*, Pantheonbooks, New York, 1980., str 38.

²⁷Cesare LOMBROSO: *The criminal man*, G. P. Putnam's sons, The knickerbocker press, New York i London, 1971.

²⁸Michel FOUCAULT: *Politics, philosophy, culture*, Routledge, New York 1988., str 137.

²⁹Michel FOUCAULT: *Psychiatric power*, Palgrave, New York, 2006., str. 55.

³⁰*Politički testament kardinala Richelieua*, Feniks knjiga, Zagreb, 2012., str. 76.

³¹Isto 77.

prvoj polovici 17. stoljeća pozivao kardinal Richelieu, priziva užasne slike koje su nekad bile društvena svakodnevnica, svojevrsni krvavi karnevali, svetkovine užasa kada se osuđenik dovodio na javno stratište gdje se podvrgavao mučenju, dok je publika tom procesu svjedočila. Kraljevsko pravo mača kao pravo na smaknuće i osvetu zbog diranja u njegovu suverenost nad čitavim kraljevstvom, moć nad životom subjekata ističe se pretežito kao pravo na njegovo ubojstvo i djelovanja na podanikovo tijelo. Po tom pitanju vlada nesimetričnost³² između kralja i ostalih podanika, jer je kralj jedini koji ima pravo to učiniti i njegova naredba je krajnja instanca. Kazneno mučenje je kraljev trijumf koji se ne smije sakriti, već se mora pročitati. Nesrazmjernost kazne u odnosu na zločin mora zastrašiti, ukazati na kraljevu moć, na moć suverena, jer on predstavlja sustav i ideologiju³³. Svaka ozbiljna kazna, piše Michel Foucault u svojem temeljnom dijelu *Nadzor i kazna*, sadržavala je mučenje, iako se često pokušalo za blaže prijestupe izbjeći kruta pravila ili prekvalificiranjem zločina ublažiti kaznu.³⁴

Hijerarhija kažnjavanja u Francuskoj do početka 19. stoljeća bila je sljedeća: Odsijecanje glave kao najlakši stupanj zbog toga što osuđenik najmanje pati jer je kazna kratka i efikasna. Srednji stupanj bilo bi vješanje, živo spaljivanje i kotač za mučenje koji je funkcionirao tako što su se osuđeniku lomili ekstremiteti. Najtežom se smatralo „raščtvorenje“, koje je funkcioniralo tako što je svaki ekstremitet bio vezan za jednoga konja koji su trebali vući svaki u svom smjeru dok se ekstremiteti nisu odvojili od trupa. Ovakva hijerarhija ukazuje na shvaćanje mučenja kao proizvodnje određene količine patnje koja se pokušavala nijansirati i precizno odrediti. Tijelo je trebalo biti podvrgnuto točnom, odmjerenom i ugovorenom količinom mučenja, apstraktnim izračunom koji je empirijski vrlo teško izmjeriti. Mrtvo tijelo osuđenika kasnije se vuklo po glavnim gradskim prometnicama, što je služilo kao opomena, vladarev znak i prijetnja da se zločin kažnjavate kako kažnjeno mora biti kažnjen puno strože i intenzivnije od počinjenog zločina, čime vladar nadjačava zločin i iskazuje svoju neprikosnovenu moć.

Kažnjeno se bacalo u okove³⁵, čime se vizualno ukazivalo na deprivaciju slobode. Postupak suđenja bio je tajan te je istražitelj imao moć izlaganja istine neovisno o mogućnosti

³² Michel FOUCAULT: *Society must be defended*, Picador, New York, 2003., str 242.

³³ Michel FOUCAULT: : *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str 48

³⁴ Isto str 32.-34.

³⁵ „Bacanje u okove“, termin koji je označavao robijaša, prema Foucaultu 1837. postaje standardnom praksom gdje se osuđeniku na glavu stavljao „nakovanj te se dotadašnja praksa razbijanja glave zamjenjuje okivanjem zatvorenika, a smrt je zamijenjena životom osuđenika. Pri stavljanju okova sudjeluje troje ljudi gdje jedan stavlja okove, drugi štiti glavu osuđenika dok treći udara po željeznom prstenu koji se prilagođava obliku vrata.

obrane okrivljenika, što je sud uvažavao kao činjenicu. Postojali su izravni, neizravni i polovični dokazi³⁶. Izravni dokazi mogli su donijeti bilo kakvu kaznu, polovični su mogli donijeti tjelesne kazne, ali ne i smrt, dok su oni neizravni izazivali globljenje ili ponovno saslušanje. Priznanje zločina bio je, primjerice, samo jedan od dokaza, a uz njega je usko vezano mučenje, koje je bilo alat „stvaranja istine“ koja se morala „spontano dogoditi“³⁷. Tijekom mučenja istražitelj je nastojao saznati istinu o zločinu, jer je ono bilo sastavni dio ispitivanja pa je osuđenik mogao mijenjati iskaz, prokazati sudionike u zločinu, optužiti drugu osobu, poricati i priznavati zločine koje nije počinio, što se često događalo pod pritiskom mučenja. Kada bi mučenje završilo, ovisno o priznanju ili poricanju izricala se djelomična ili potpuna kazna, što je pojačavalo brutalnost jer je mučenje bilo protkano ispitivanjem te kasnije bilo implementirano kao kazna. To je bio svojevrsni paradoks kažnjavanja 18. stoljeća³⁸.

Ritual kažnjavanja bio je užasavajuća svetkovina nasilja i odmazde suverena gdje je svjetina često suosjećala sa žrtvom koja je u više navrata bila „jedan od njih“. Kako Foucault objašnjava, svjetina je suosjećala ako bi na stratište izveli nekoga iz njihove društvene klase, a sitni prijestupi bili su dio pučke svakodnevice pa su znali nastajati nemiri, zbog čega je na javnom stratištu bio prisutan vojni aparat koji je okruživao čitav postupak³⁹. Vojnici su čuvali stratište, vodili osuđenike kroz glavne ulice kako bi bili viđeni te suzbijali potencijalne nemire. Oni su bili produžena ruka kralja i njegove osvete. U sljedećem podpoglavlju ćemo prikazati oblik i način torture koji se prakticirao na Golom.

Osuđenik trpi jake udarce koji indirektno potresaju čitavo tijelo, najviše vrat i glavu te u stanju potpune poniženosti mora koračati u koloni kroz glavne ulice grada koja sama po sebi predstavlja ritual, kazališnu predstavu koja simbolizira pobjedu pravde. Takva vrsta označavanja osuđenika ukida se 1836. te se okivanje više nije moglo javno izvršavati. Do tada je puk, koji je ujedno bio i publika takvom ritualu, vršio dvostranu komunikaciju s povorkom osuđenika gdje su se međusobno izmjenjivali poruge, ohrabrenja, kletve i prijetnje. Pod izlikom nesvojstvenosti običaja ukinuta je ceremonija odvođenja u zatvor u obliku javne povorke. To je, prema Foucaultu, inzistiranje na čednosti, vizualnoj higijeni u svakom pogledu, jer su se potencijalne strahote stratišta ili neugodni događaji tokom kažnjeničkih povorki koje su mogle eskalirati u otvoreni sukob svjetine koja je to pomno pratila uklanjale od javnosti. Raspon vizualne higijene protezao se unutar zatvora pa do svih oblika neuglednosti van zatvora“. Michel Foucault: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994.

³⁶Isto 36.

³⁷Isto 39.

³⁸Biblioteka Jutarnjeg lista: *Doba apsolutizma 17. stoljeće*, Europapress, 2008., str 386.

³⁹Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str. 49.

2.5. Oblici mučenja

Oblici torture koji su se individualno provodili na Golom otoku bili su vrlo rigorozni i nehumani. Tu se granica internacije briše i kamp postaje stratište u svom punom smislu. *Pod ćebetom* označava torturu izolacije od ostalih zatvorenika premještanjem u drugu baraku gdje je bio fizički maltretiran i ispitivan. Mala nužda se izvršavala u gaće što stvara osjećaj nelagode, srama i izloženost infekciji.⁴⁰ *Špansko plivanje* je bio proces vezivanja zatvorenika konopcem te stavljanjem sklupčani položaj. Mučen je tako da mu se na krpu natopljenu morskom vodom i stavljenju na usta dolijevala voda. Prirodni refleks disanja potiče gutanje velike količine vode što guši zatvorenika te zbog toga pada u nesvijest, a pri buđenju izaziva šok. Proces bi bio više puta ponavljan što može dovesti do smrtnih posljedica⁴¹. *Vađenje pijeska u Kordinoj četi* naziv je torture koja je dobila ime po jednom zatvoreniku s nadimkom „Korda“ i sastojala se od vađenja pijeska iz plicaka lopatom. Sama izvedba je vrlo teška što zatvorenika može izvrnuti ruglu i kažnjavanju zbog teške izvedivosti. Ovakva kaznena praksa kod zatvorenika ne može razviti osjećaj uspješnosti i smislenosti njegovog rada. Posebna tortura je što je taj oblik rada prakticiran zimi kada je temperatura vode vrlo niska i može biti opasna po život. *Samica* je pak kazna koja se izvršavala izolacijom u podzemnim hodnicima.⁴² Bila je mračna, hladna, vlažnate je stvarala osjećaj dezorijentiranosti i straha. Bila je napučena štakorima koje su kažnjenici osjetili i vidjeli kad bi se oči privikle na mrak, što je bilo itekako teško. U takvom okruženju, koje je trajalo neodređeno vrijeme, pojedinac gubi orijentaciju i prisebnost te se razvijaju očaj i tjeskoba. Takve kazne, kao što i sami možemo zamisliti, pogubno djeluju na psihološku stabilnost i pridonose lakšem „slamanju interniraca.“ Često je izolacija imala smrtnu posljedice.

Radilište 101 ili Petrova rupa bio je naziv za najzloglasniji dio logora⁴³ gdje su dovođeni internirci bili najistaknutiji članovi KP-a. Njeno djelovanje obavijeno je velom tajne, iako svjedočanstva govore o stravičnim mučenjima gdje su zatvorenici premlaćivani toljagama do smrti⁴⁴. Zatvorenici su izgladnjivani i pušteni da umru od gladi ili su uz to bili batinjani, što bi ponekad dovodilo do brže smrti. *Petrova rupa* je naziv za ručno iskopano udubljenje, a u nju se smještalo zatvorenike koji su smatrani najgorima te onima koji bi se

⁴⁰Ivan KOSIĆ: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003., str. 84.

⁴¹Na istom mjestu.

⁴²Isto 87.

⁴³Isto 92.

Vidi još: Stanislav JANOVIĆ: *Tito na Golom otoku, Uspomene na robiju i emigraciju i razmatranja o Hrvatskoj i Zapadu*, Zagreb, 2013., str. 160.

⁴⁴Na istom mjestu.

fizički ili verbalno suprotstavili tehničkom osoblju ili sobnim starješinama. Posebno je bila zabranjena komunikacija s ostalim zatvorenicima. U radijusu od 100 metara od njene lokacije bilo je zabranjeno kretanje izuzev tehničkog osoblja ili zatvorenika koji su posebno postavljeni kao kontolori nad kažnjenicima u Petrovoj rupi. Kako su vizualno i fizički odijeljeni od pogleda te je zabranjen međusobni kontakt, ovo je bio najviši stupanj izolacije koji pogubno djeluje na svaku individuu. Ovdje je bilo najviše pokušaja samoubojstva jer su uvjeti bili neizdržljivi. Moramo istaknuti da je ovaj oblik torture duboka domena *thanatopolitike* koja je stvorena za polagano, sustavno istrijebljenje populacije koja je nastanjivala tu lokaciju. Svjesnost praksi koje su provodili vidimo u svjedočanstvu Dinka Jonjića, koji je interniran početkom 60-ih godina 20. stoljeća. On je istaknuo kako je Petrova rupa doživjela vizualne preinake⁴⁵ tako što su uklonjene drvene barake, a teren posut šljunkom i pretvoren u igralište na kojem je tehničko osoblje upražnjavalo fizičke aktivnosti. Brisanje Petrove rupe iz vizualne kulture Golog otoka je ključna točka u stvaranju novog vizualnog znanja o njemu.

2.6. Stvaranje zatvorskog sustava

Zatvor kao totalna ustanova vrši neprestanu disciplinu jer njegov rad ne prestaje ni na trenutak, od početka do završetka kazne vrši se represija u svakom segmentu boravka u zatvoru⁴⁶. Djelovanje te institucije uobličuje se kao integralni *reformatorij*⁴⁷ re-kodiranja postojanja i teži izoliranju prijestupnika od ostalih zatvorenika, jer se pokušava spriječiti stvaranje populacije unutar populacije sa “zločinačkim navikama i težnjama”⁴⁸. On u svojoj srži teži biti mikrokozmosom savršenoga društva. Kazna postaje složena društvena funkcija, definirana u zakonicima 18. i 19. stoljeća, kako ističe Foucault, sklop pozitivnih i negativnih učinaka normalizacije što predstavlja veliki zaokret u pristupu kažnjavanja individue⁴⁹. Kažnjavanje sada moramo promatrati kroz perspektivu političke taktike gdje djeluju tehnologije moći koje u svom načelu teže humanizaciji kaznenog sustava te skretanju u antropološku sferu, jer se naglašava poznavanje i upoznavanje čovjeka, djelovanje na dušu osuđenika kao vidljivi učinak transformacije kaznenog sustava⁵⁰. Time se teži ovladavanju nad tijelom koje može biti korisno ako je podčinjeno i postaje proizvodno tijelo čime se

⁴⁵Dinko JONJIĆ: *Goli na Golom otoku*, Imotski, 2010., str. 211.

⁴⁶Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str 242.

⁴⁷Isto 243.

⁴⁸Jeremy BENTHAM, ur. Miran Božović: *Thepanopticonwritings*, Verso, New York, 1995., str. 50.

⁴⁹Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str.23.

⁵⁰Na istom mjestu.

naglašava njegova politička ekonomija koja je samo jedan dio aparata moći, učinkovitog u pobjedi nad tijelom, no ne i u proučavanju tijela⁵¹.

Zatvor je mjesto izolacije i disocijacije pojedinca i teško ga možemo nazvati društveno relevantnom pozornicom društvenih zbivanja, ali simbolička (sve)prisutnost zatvora kao figure dislociranja i degradiranja svih onih koji su pravno sankcionirani i obespravljani te sociokulturno proskribirani, rezultat je ne samo prosvjetiteljske, panoptičke disperzije društvene kontrole i moći već i njegove nužne upletenosti u reprodukciju temeljnih društvenih vrijednosti kao što su pravda, pravo i istina.⁵²

Renata Jambrešić Kirin uočava kako je zatvor jedna subverzivna supkultura u kojoj se očituje stvaranje društvenog morala. Zatvor se smatra posljednjom utvrdom koja čuva društvo od „divljaštva i bezakonja“ jer on drži udaljenim i izoliranim opasne pojedince koji prijete društvenom poretku. Subverzivnost zatvora leži u tome što kada dublje propitkujemo zatvor kao društvenu dogmu, možemo naići na određene tragove ukrštanja znanja i moći kako ih je opisao Foucault, koji zapravo kontroliraju društvo, što ide u prilog vladajućoj klasi. Foucault je primijetio kako se građanski poredak formirao paralelno s razvojem zatvora kao institucije.

Kazneno popravne ustanove postaju stroj za stvaranje dodatne radne snage koja nije u radnom odnosu, zatvaranje prati vladanje tijelom i njegovim snagama, njegovom korisnošću, poslušnošću, preraspodjeli i podložnosti tijela, a sve to pod pravilom zatvaranja „duše“. Čovjek, duša, „normalna i abnormalna“ individua postaju primarni iskazi u dokazivanju krivnje te specifičan vid podčinjavanja kroz nadzor koji pretvaraju osuđenika u predmet „znanstvenog“ diskursa⁵³. Nadziranje i kažnjavanje, odnosi prema osuđeniku, teorijski diskurs koji tehničko osoblje razmatra, stvara, važe postaju ceremonija koja je zamijenila ceremoniju što je prethodila mučenju, a obje su imale cilj da osim osobe koja je počinila zločin, stvore i kažnjenika, tijelo podvrgnuto represiji. Stvaranje duše, tamnice tijela, kako je naziva Foucault, koja je kroz intervenciju humanističkih znanosti pozvana da bude oslobođena, stvorena, razvijena, podložna je diskursima duše koji ju samim time utamničuju, čime možemo primijetiti stvaranje neovisnog teorijskog diskursa, polja na kojem element duše čini točku u kojoj se vrši utamničenje.⁵⁴

⁵¹Isto 26.

⁵²Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Verbalno nasilje i (raz)gradnja kolektivnih identiteta u verbalnim iskazima ratnih zarobljenika i političkih zatvorenika(1945.-1995.) u Narodna umjetnost 37/2, 2000, str. 186.*

⁵³Isto 23.

⁵⁴Isto 29.

Ambivalentnu prirodu modernističkog komunističkog projekta u Jugoslaviji, između ostalog, obilježava borba militantnih, represivnih i disciplinarnih tehnologija oblikovanja „moderne duše“ socijalističkog pojedinca ne bi li se iznašlo što učinkovitiji model njegova „normiranja“ i podređivanja uz pomoć autoregulacije, autokorekcije i autocenzure. No pored oblikovanja duše i „uvježbavanja“ budućih rituala iskazivanja lojalnosti državi i vođi, penalni mehanizmi „ortopedagogije“ s većom su se strašću usmjerili na tijelo kažnjenika.⁵⁵

Renata Jambrešić Kirin ukazuje na stapanje kažnjavanja tijela i „duše“ zatvorenika, gdje ističe kako je tjelesno kažnjavanje zdušnije prihvaćeno u penalnom sustavu Golog otoka. Mogli smo uočiti u iskazima Dinka Jonjića i Josipa Ercegovića Miloša, uz koje je Igor Kosić opisao torturu, kako se tjelesno kažnjavanje primjenjivalo vrlo često uz veliku dozu surovosti. Tehnologija kažnjavanja, stvaranje određenih ustaljenih praksi i pravila primjene nad zatvorenicima, bila je vrlo dobro razrađena. Igor Kosić ističe kako nije postojao kodificirani pravilnik o primjeni kazni, što znači da su se „tajne zanata“ morale prenositi usmeno. Kada Jambrešić Kirin upotrebljava riječ *militantno*, to daje prizvuk kažnjavanja u ratnim sukobima. Tada uvriježene konvencije često ne vrijede pa zatvorenici i zarobljenici često bivaju izloženi hirovima čuvara koji znaju biti pretjerano okrutni. Kako je kažnjavanje na Golom počelo 1948. godine, samo nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata koji je stvorio velike traume stanovništvu, represivni aparat na Golom vjerojatno je znao pretjerati u kažnjavanju zbog još svježih rana prouzrokovanih tim velikim ratnim sukobom. Tome je sigurno pridonio i strah od „unutarnjeg neprijatelja“, čime se stvorila paranoična i napeta situacija u državi.

Michel Foucault ističe kako se pravo kažnjavanja usmjerava s prava suverena na pravo obrane društva od neprijatelja iznutra.⁵⁶ Pristupa se kažnjavanju anticipacijom prekršaja te se umjesto odmazde suverena traži sprječavanje budućih zločina i težnja ka individualizaciji kao cilju novog kaznenog sustava gdje se svaki slučaj posebno promatra.⁵⁷ Počinje se vrednovati osuđenikova prošlost, narav, način života, „kvaliteta“ volje osuđenika, proceduralni propisi i kodifikacija kriminalnog ponašanja.⁵⁸ Javni radovi su primjer vidljive kazne gdje zločinac služi kao primjer ostatku stanovništva. On postaje primjer „dobiti“ stanovništva zbog prisile na javni rad i primjer kazne koja se može dogoditi bilo kome ukoliko se ogriješi o zakon.⁵⁹

⁵⁵ Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom lsvijet*, Zagreb, 2008., str. 84.

⁵⁶ Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str. 91.

⁵⁷ Isto 100.

⁵⁸ Isto 104.

⁵⁹ Isto 111.

Problem ove vrste kazne je bio u distinkciji slobodnog rada slobodnih ljudi i rada zločinaca koji je preimenovan u prisilni rad. Ono što moramo tu primijetiti je da su oba tijela upregnuta u ekonomiju države i služe određenom cilju i nečijem probitku. „Muzeji kažnjavanja“, kako ih naziva Michel Foucault, postaju rudnici prisilnog rada gdje se odvodi djecu i mlade muškarce kako bi im se ukazalo što ih čeka u slučaju da se drznu napasti državu i zakon. Također, pjesnici stvaraju pjesme o kaznama koje služe kao pedagoško štivo, čime roditelji plaše djecu i utiskuju kažnjavanje u mentalni sklop svakog pojedinca kroz javni i privatni prostor.⁶⁰ Prisilnim se radom pokušavalo zatvorenike naučiti „ničemu korisnom“, ponavljanjem vještina koje se nisu mogle iskoristiti u vanjskom svijetu postavljali su se uvjeti da zatvorenik nauči samo ono što bi ga „društvo unutar društva“ naučilo.⁶¹

Stratište zamjenjuje zgrada zatvora, dvorac građanskog poretka koji služi novoj vrsti rata. Pragmatično napravljena, ona monotonim oblikom ukazuje na red i tajnost, dok se kažnjavanje počinje odvijati u umu zatvorenika, daleko od znatiželjnih očiju.⁶² Arhitekt, dakle, mora svu svoju pozornost usmjeriti na cilj obeshrabrivanja i autoriteta, no tu je istodobno riječ i o pitanju discipline i ekonomije.

*Što nadgledanje bude točnije i lakše, manje će biti potrebno da se u čvrstoći samih zgrada traže jamstva protiv pokušaja bijega i protiv saobraćaja među zatočenicima. Nadgledanje će biti savršeno ako, ne mičući se s mjesta, upravitelj ili glavni nadzornik iz središnje dvorane bude, a da pritom sam ne bude viđen, mogao vidjeti ne samo ulaz u svaku ćeliju, pa čak i unutrašnjost najvećeg broja ćelija kada su vrata na njima otvorena, nego i nadglednike zadužene za čuvanje na svim katovima... Čini se da bi, zahvaljujući formuli o kružnim ili polukružnim zatvorima, bilo moguće iz jednoga jedinog središta vidjeti sve zatvorenike u ćelijama, kao i čuvare koji ih nadgledaju s hodnika.*⁶³

Arhitektura i raspored ćelija s centralnom kupolom, može služiti trajnim uspostavljanjem istrage i ispitivanja, jer su zatvorenici konstantno pod nadzorom, viđeni, a da ne mogu vidjeti, odvojeni međusobno, fizički i vizualno što omogućuje apsolutnu dominaciju. Panoptički stroj u potpunosti djeluje u zatvoru, gdje je mogućnost zbog deprivacije političkih prava zatvorenika moguće prakticirati apsolutnu disciplinu, bez mogućnosti žalbe i prigovora

⁶⁰Isto 114.

⁶¹Michel FOUCAULT: *Power/Knowledge*, Pantheonbooks, New York, 1980., str 42.

⁶²Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str. 117.

⁶³Isto 258.

zatvorenika. Arhetip zatvorske ustanove Rasphuis u Amsterdamu otvoren 1596. godine, djelovao je po strogom sustavu pravila gdje zatvorenici imaju strogi raspored vremena, sustav zabrana i obveza, čitanje Svetog Pisma, potpuni nadzor, spavanje u ćelijama po 2 do 4 zatvorenika na jednom ležaju, što su bile mjere koje su trebale odvraćati od zla i poticati na poželjno ponašanje.⁶⁴ Rasphuis se smatra spojem pedagoško-duhovne teorije 16. stoljeća i kazneno-popravnih tehnika 18. stoljeća. Kaznionica u Gentu tijekom 18. stoljeća imala je ekonomski usmjereno kažnjavanje. Sve je proizlazilo iz stava kako onaj tko želi živjeti, mora i raditi. Stoga je represija prema skitnicama i besposličarima, koji narušavaju društveno tijelo svojim nedovoljnim radnim navikama i protjerivanjem iz jedne oblasti u drugu, zamijenjena zatvaranjem i pedagoškim pristupom o odgajanju za rad. Takvo je zatvaranje podrazumijevalo utamničenje dulje od šest mjeseci, ali manje od doživotne kazne zbog negativnih posljedica po duševno stanje. Cilj je bio svojevrsni paralelizam odgoja „zločinaca“ i njihove ekonomske korisnosti.⁶⁵ Zatvor u Gloucesteru, preteča onom u Philadelphiji koji je otvoren 1790. godine, primjeri su engleskog i američkog modela i imaju svoje specifične značajke. Primjer engleskog modela jest izvršavanje teških poslova poput učvršćivanja vitla, hodanja uz kotač nekog stroja, izrada užadi i vreća, glačanja mramora, udaranja konoplje u stupi i izrada krpa što je bilo povezano sa „tvrdokornošću tih zločinaca koji su zaslužili najropskiji rad“⁶⁶. S druge strane američki model prikazuje potpunu kontrolu nad individuum koja je praćena od prvog do posljednjeg dana kazne. Upravitelj zatvora ima podatke o zatvoreniku prije ulaska u zatvor, pa se događa preraspodjela kriminalaca s obzirom na karakteristike poput sljedećih: izričit boravak u samici zaslužuju oni koji su počinili nedjela u zatvoru, dobro poznati prijestupnici čije su karakteristike uočene tijekom boravka u zatvoru, zatvorenici koji tijekom boravka nisu okarakterizirani okorjelim prijestupništvom i „pokusni razred“ onih koji još nisu definirani, ali ne spadaju u ostale razrede koji se smatraju najblažim slučajevima.⁶⁷ Foucault je pokušao dati „formulu“, definiciju razvoja tehnologije moći koja upravlja zatvorskim sustavom.⁶⁸ Prva bi linija bila suveren-obilježje-pobijedjeni neprijatelj koja iskazuje djelovanje represije prije stvaranja zatvora kao organizirane prakse. Druga linija bi bila društveno tijelo-znak-pravna osoba u toku re-kvalifikacije, kojom se trudilo označiti „nepodobne“ individue, štetne za društveno tijelo čime su prijestupnici imali status bolesti koja napada društveno tijelo pa logičnim slijedom to društveno tijelo treba dekontaminaciju. Treća linija je

⁶⁴Isto 123.

⁶⁵Isto 125.

⁶⁶Isto 126.

⁶⁷Isto 129.

⁶⁸Michel DE CERTAU: *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002., str. 103.

administrativni aparat-trag-pojedinac podvrgnut neposrednoj prinudi gdje pojedinac biva zaveden u administrativni arhiv, gdje se sustavno bilježi prijestup te time nastaje zatvorenički arhiv i zatvorenički karton. Analogijom možemo primijetiti kako taj karton nalikuje onom bolničkom gdje pacijenta treba liječiti. Društvu se pristupa tako što ga treba liječiti od zaraznog, kontaminiranog dijela društva. Posljednji model koji krutim satnicama, dnevnim rasporedom, obaveznim kretanjem, redovnim aktivnostima, usamljeničkim razmišljanjem, šutnjom, marljivošću, poštivanjem pravila i korisnim navikama postaje dominantan te je njegovo fizičko prinudno izvršenje u institucionalnoj ustanovi zauzelo ključno mjesto. Time se stvorila organizacija koja ima fizički smještene radne prostorije, tehničko osoblje, antropološki pristup koji daje „znanstveni“ karakter instituciji. Kroz pravila izvršavanja kazne, red i disciplinu, a putem tri linije moći kojima je Foucault pokušao iscrtati zatvorski sustav, on sam dobiva na smislenosti i smjeru u kojem će se razvijati od 19. stoljeća do danas.⁶⁹ Disciplinu Foucault interpretira kao umijeće povezivanja jedinstvenog s mnogostrukim. Putem praksi razmještanja, nagrađivanja, kažnjavanja, određivanja ispravnog i krivog, čistog i prljavog, zaslužnog i nedostatnog uvježbava se tijelo. Te prakse stvaraju cjelinu kojom se uređuje način i smjernice ponašanja ljudskom tijelu te mogućnost percepcije prostora. Kada se ta pravila primijene na grupu ljudi, stvara se uređena cjelina kojom se onda upravlja i putem mikro fizike moći vrši nadzor nad grupom. Posebno zanimljivo je da grupa sama vrši nadzor „nad sobom“ jer individue percipiraju okolinu u kojoj se nalaze i trude se izvršavati naredbe i propise po pravilima pod prijetnjom sankcije čime se kazna normalizira i stvara pozitivan učinak moći. Taj učinak koji grupa vrši sama nad sobom smatra se „ispravnim i učinkovitim“, a beskonačno ponavljanje „propisnog“ ponašanja usađuje u pojedinca i njegovo tijelo automatizam izvršenja naredbe.⁷⁰

Michel Foucault ističe kako su biografije kraljeva i osuđenika dijametralno suprotni prikazi koji ustanovljuju mjesto osuđenika u sustavu te moć koja se vrši nad njim, ako kralj može neograničeno vršiti moć, zatvorenik je onaj nad kojim se neograničeno vrši moć.⁷¹ Kriminalistički diskursi putem „biografije“ prijestupnika stvaraju zločince van ustanove i prije samog zločina tako što zadiru u psihološki profil osobe i stvaraju modele prijestupnika koji u trenutku počinjenog prekršajnog ili kaznenog djela ulaze u profil koji se dijagnosticira psihijatrijskim vještačenjem i medicinskim nadzorom i sudom. Prosuđuju se i nadgledaju nagoni, pobude, težnje koje se prosuđuju kroz počinjeni zločin te karakter pojedinca koji je

⁶⁹Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str 134.

⁷⁰Michel FOUCAULT: *Security, territory, population*, Palgrave, 2009., str. 16.-18.

⁷¹Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str 197.

„ukazivao“na budući zločin. Zatvor kao diskurs stvara prijestupnike, populaciju unutar populacije jer joj daje karakteristike koje oblikuju grupu u istom trenutku i kao osobu, individu u koja se mora korigirati.⁷² Zaokret s ritualnih mehanizama na znanstveno-disciplinske omogućilo je situaciju u kojoj se prijestupnika više individualizira nego uzoritog i časnog čovjeka, jer su prijestupniku sve vrline i moral oduzete, a on je podvrgnut individualizaciji.

Kako je stegovno prakticiranje ćudoređa uvijek odraz općeg moralnog osjećaja u društvu, u inkriminiranju „moralnog lika“ politički aktivnih žena možemo iščitati barem tri kulturna elementa patrijarhalne kontrole koji svjedoče da postrevolucionarna emancipacija žena nije značila i automatsku promjenu ponašanja i svijesti ljudi. Riječ je o političkom strahu od ambicioznih žena („kvalitetnih kadrova“), o ideološkom strahu od „konzervatorica“ tradicijskih uporišta identiteta(vjera, etnija, zavičaj) te o patrijarhalnom zazoru od žena koje prelaze granice obiteljskog svijeta i time preuzimaju na sebe ono nepoželjno, potisnuto u kolektivnom nesvjesnom, u ovom slučaju onaj uznemirujući pre-ostatak (nacističkog i ustaškog) logorskog univerzuma.⁷³

Kirin ukazuje na aspekt morala u inkriminiranju individue iz kojeg možemo iščitati duboko zadiranje u ženski rod, koje ide toliko daleko da izvrće stečene slobode žena poput emancipacije i vraća ih u predratno logorsko stanje kada su bile potpuno odvojene od svojih političkih i ljudskih prava. Time su žene mogle biti kažnjene ne samo fizički, već je i psihološka tortura i brisanje emancipacije iz identiteta bilo odraz dubine kazne.

Problematičnost nepostojanja re-socijalizacije te stigmatiziranosti prijestupnika/-ice koji se, kada izađe i odsluži kaznu, pokušava uklopiti u društvo,ogleda se u teškoći prilagodbe jer je stigmatiziran, nepoželjan u društvu. Zatvor je uspio proizvesti lik prijestupnika, patološki označenu individu u kao i marginaliziranu iz središta moći nadziranu skupinu koja je smještena na samu marginu, djelomično i van društvenog tijela, ali ne na način da je van dometa društvenih kaznenih mehanizama, već da gubi prava tog istog društva čiji je dio⁷⁴. Stoga, prema Foucaultu, kada se ukazuje na „nenormalnost“, onda se potencijalni zločin traži u osobi kroz ispitivanje njenih poriva, prošlosti, namjera i ponašanja kako bi se utvrdilo „zlo“

⁷²Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str 264.

⁷³Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom I svijet*, Zagreb, 2008., str. 84.

⁷⁴Michel FOUCAULT: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994., str. 288.

u nekoj individui.⁷⁵ Ova promjena praksi od osuđenika stvara prijestupnika, osobu s dosjeom o njegovom kriminalnom životu. Istraga prijestupnika zahvaća njegov život sve do dječake dobi gdje se traže uzroci u ponašanju, karakteristike u ličnosti, moralu i postupcima koji su „oduvijek“ ukazivali na njegovu kriminalnu osobnost čime se stvara sinergija pravne, psihijatrijske i medicinske struke koje počinju stvarati prijestupnika, točku iz koje više nema povratka u sferu normalnog.

Rođenje zatvora je zapravo rođenje institucije iskupljenja. Svi zatvorenici su zapravo žrtve prinesene moralnom i društvenom uređenju, propisanom kodu ponašanja koje moraju pretrpjeti bol, samoću, kažnjavanje, preodgoj kao zalog za iskupljenje ostatka društva. Time ova marginalna skupina služi kao perpetuirajuća žrtva.

⁷⁵ Isto 199.

3. Mića i Štef

Dva kazivača koje smo intervjuirali bili su internirani na Golom. Prilikom intervjua odlučili smo radi zaštite identiteta pojedinca nadjenuti im nadimke. S obzirom na osjetljivost podataka koje iznose smatramo da je sigurnije zaštititi ih nadimcima.

Različita vremena, različite sredine i različite prigode samo nameću odabir onih priča i sudbina koje predočuju iskustvo šireg kruga slušača. Slušanje je također selektivno i vodi se određenim interesom-samo se neke zgode i detalji pamte i pripovjedaju dalje, samo se neke priče promiču i ponavljaju u beskraj ne bi li zadobile moć nepobitnih istina, dok se druge prešućuju ili povjeravaju odabranom uhu, a mikrofoni se isključuju. Etnografi zato svoj mikrofon nastoje okrenuti onima koji nemaju pravo na vlastitu istinu, onim nemuštima koji su izgubili moć u vjeru riječi i snagu svjedočenja, čija je istina i osobna povijest sve manje važna u lokalnim i globalnim i razmjerima, čija je patnja manje reprezentativna.⁷⁶

Štef je istaknuo kako je postojala prednost nacionalne podjele u radu na Golom, gdje su ljude srpske nacionalnosti, kako tvrdi u našem intervjuu, smatrali „onima koji vladaju“ nasuprot drugim nacionalnostima koje su bile prema njemu u podređenom položaju.

- Koje godine ste prvi put došli na Goli otok?

Štef: Sedamdesete sam izašao. Bio sam tamo četiri godine.

-Zbog čega ste tamo završili?

Štef: Pokušaj ubojstva, koji sam poslije i napravil, osamdeset i šeste (1986.).

Štef je osuđen za pokušaj ubojstva koje je, kako je sam istaknuo, učinio za dvadesetak godina. Na Golom otoku je bio u periodu šezdesetih godina dvadesetog stoljeća gdje je trpio teška fizička i psihička zlostavljanja. Kazivač Mića je pak imao poteškoća sjetiti se samog dolaska na Goli otok na kojem je proveo tri i pol godine, dok je Štef odslužio četiri godine.

-Kada ste bili na Golom otoku?

Mića: Radil sam šasije.

-Pokušajte mi reći kad ste bili tamo?

⁷⁶Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Svjedočenje I povijesno pamćenje: O pripovjednom posredovanju osobnog iskustva*, Narodna umjetnost 32/2, 1995., str. 6

Mića: Sad se ne mogu sjetiti, bilo je to prije rata (1991.), kad mi se sestra ženila.

-Koliko ste vremena proveli tamo?

Mića: Tri i pol godine.

Tamo si mogao ići do dvadeset i treće godine (života), a nakon toga u Lepoglavu. Na Golom je bil maloljetnički zatvor. Ako si imao veliku kaznu, onda si ju mogel dolje izdržavat. Ili ići u Staru Gradišku ili Lepoglavu.(Štef)

Goli otok je bio prestao biti zatvor za političke zatvorenike šezdesetih godina, odnosno nije više bio isključivo politički zatvor⁷⁷. Uz političke zatvorenike tamo su internirani ljudi s težim prekršajima, poput pokušaja ubojstva, što je bio slučaj sa Štefom.

-Kakav ste status imali kada ste došli na Goli otok? Jeste li smatrani političkim zatvorenikom?

Štef: Ne, ne. To onda nije više bio politički zatvor. Tada je sa mnom dole bil Šeks(Vladimir Šeks). A Tuđman, on je kaznu izdržaval pet godina u Lepoglavi. Šeksa su prebacili u Gradišku. A politički zatvorenici su išli u Gradišku ili Goli otok. Pazi sad! Dok smo mi bili, onda je bilo političkih zatvorenika, ali ne više k'o prije, za vrijeme Informbiroa. Tada tamo nije bilo kriminalaca i ubojica, samo Informbiroovaca. Njih je bilo oko 3000.

Usprkos tome što tamo nisu internirani politički zatvorenici, zatvor je smatran vrlo strogom i rigoroznom ustanovom. Goli otok je bio prihvatni zatvor za ljude iz svih republika socijalističke Jugoslavije. Upravo je to sjećanje istaknuo kazivač Štef:

-Koje godine je to postao „obični zatvor“?

Štef: Već kad sam ja bil dole to je bio obični zatvor. Al bilo je još nekih političara, bilo Srbi, bilo Slovenci, bilo Hrvati, ili bilo koji. To je bio najgorši zatvor. Tamo su slali iz svih krajeva Jugoslavije.

Goli otok je bio mjesto gdje su internirci gubili samopouzdanje i često se odlučivali na samoubojstvo. Branko Petranoviću svom radu *Historija Jugoslavije 1918.-1988.* iz 1988. i Radovan Radonjić *Izgubljena orijentacija* iz 1985. u svojim radovima zabilježili su 400,

⁷⁷ Martin PREVIŠIĆ: *Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeovce u vrijeme sukoba sa SSSr-om (1948.-1956.)*, Historijski zbornik, Vol. 66 NO.1, Veljača 2015., str.175.-177.

odnosno 343 umrle osobe na Golom⁷⁸, dok najveća brojka doseže 1000 ljudi⁷⁹. Uz samoubojstva su često bili neriješeni smrtni slučajevi koji su ukazivali na pretjeranu represiju, čime su politička prava zatvorenika bila značajno narušena. Dolazak na Goli otok pratila je obavezna karantena i liječnički pregled. Civilne stvari su oduzimate i zatvorenici bi dobili odjeću koja ih je vizualno obilježila. Bila je loše kvalitete jer su morali nositi iznošenu odjeću prijašnjih zatvorenika, što je ukazivalo na novi status koji im je prirodan. Goli otok je mjesto koje je javno stratište uvelo u svakodnevicu zatvorenika, izvanredno stanje koje nastupa u trenutku dolaska na otok i prisilno uvođenje individue u mukotrpnu svakodnevicu.

3.1. Goli kao izvanredno stanje

Izvanredno stanje, kako ga definira talijanski filozof Giorgio Agamben u svom istoimenom radu, je legalni civilni rat u kojem se može fizički eliminirati cijele političke kategorije građana koji se iz određenih razloga ne uklapaju u politički sistem države⁸⁰. U Francuskoj se za to stanje koristi sintagma *stanje opsade*, a u Anglo-Saksonskoj teoriji *vojni zakoni*⁸¹. To stanje prati suspenzija ustava i proširenje vojnih ovlasti na civilnu jurisdikciju što uzrokuje izvanredno stanje.⁸² Agamben navodi Prvi svjetski rat kao laboratorij za pokuse izvanrednog stanja kao paradigme vlade gdje se sudska, zakonska i izvršna vlast stapaju, što uzrokuje brisanje granice podjele vlasti i dekadenciju demokracije kao oblika vladanja u određenoj državi⁸³. U Njemačkoj i Francuskoj izvanredno stanje je regulirano u tekstu Ustava, još od Francuske revolucije, dok Italija, Švicarska, Engleska i SAD nemaju konstitucionalno regulirano izvanredno stanje⁸⁴. Tijekom Prvog svjetskog rata Agamben procjenjuje da se dogodio prijelaz moći na izvršnu vlast koja je mogla suspendirati civilno stanje, koje je zamijenilo stanje opsade. Gdje su politička prava nestala nastupilo bi izvanredno stanje kao stanje izvan zakona⁸⁵. Osim Weimarske republike⁸⁶, izvanredno stanje bilo je moguće još od 1915. godine, u Francuskoj, Italiji i Engleskoj koje su bile, izuzev Italije, demokratski orijentirane. Stoga vidimo da izvanredno stanje kao mogućnost vezujemo i uz demokratske

⁷⁸ Na istom mjestu.

⁷⁹ Isto 180.

⁸⁰ Giorgio AGAMBEN: *State of exception, Homo sacer II*, Chicago, 2005., str. 3.

⁸¹ Isto 4.

⁸² Isto 5.

⁸³ Isto 7.

⁸⁴ Isto 10.

⁸⁵ Isto 14.

⁸⁶ Mark MAZOWER: *Mračni kontinent, Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, 2004., str31.

režime, a ne samo uz one totalitarne⁸⁷. Švicarsku Agamben uzima kao primjer države koja je tijekom Velikog rata zatražila neutralnost te to utvrdila aktom koji joj je dopuštao da izvrši sve potrebne mjere kako bi se to stanje neutralnosti očuvalo. U svojoj srži to je bilo izvanredno stanje⁸⁸. Turbulentno razdoblje u Italiji u drugoj polovici 19.stoljeća služi kao izgovor talijanskim pravnim teoretičarima da uvedu nužnost izvanrednog stanja koji su razumijevali vrhovnim pravnim aktomako bi u pitanje došla nacionalna sigurnost.⁸⁹

Američki građanski rat Agamben navodi kao primjer diktature Abrahama Lincolna kada je suspendirao zakone te nametnuo izvanredno stanje u kojem je parlament mogao samo ratificirati odluke koje su bile donesene od izvršne vlasti, koja je u ovom slučajubila političko tijelo predsjednika⁹⁰. Tijekom izvanrednog stanja pobunjenici, civili koji su se, primjerice, opirali novačenju stavljeni su van zakona i procesuirani prema vojnim pravilima. Kada se između ofenzivnog i građanskog rata ukloni razlikovna linija koja ih dijeli po formi i sadržaju, dolazi do izvanrednog stanja koje rat pokušava nametnuti kao svakodnevicu⁹¹ u društvu, što populaciju dotiče na poseban način koji ćemo pokušati detaljnije objasniti. Agamben smatra kako pravne teorije drže da očuvanje države može biti autonomni izvor prava⁹². Izvanredno stanje zapravo se formira kao pravno-politički poredak iz svojih nelegalnih postavki, a Agamben tvrdi da je revolucija oblik pravno organiziranog nasilja⁹³. Pitanje koje je posebno zanimalo pravne teoretičare jest zašto stanje nužnosti ne počinje od onog trenutka kada postaje nužno, već mora biti ratificirana zakonom u parlamentu i tada stupiti na snagu u svoj punoj moći. Paradoksalna situacija kada se država i zakon o izvanrednom stanju izjednače u kojoj zapravo dolazi do njihove temeljne nesvodljivosti gdje se zakoni uklanjaju te nastupa izvanredno stanje⁹⁴. Da bi se primijenila norma izvanrednog stanja potrebno je suspendirati njenu primjenu norme unutar zakonakako bi u tom trenutku izvanredno stanje bilo moguće⁹⁵. *Iustitium*, rimska forma suspenzije zakona⁹⁶ u vrijeme nemira, vanjskog rata ili građanskih nemira u starom Rimu, Agambenu služi kao trag u najstarijoj pravnoj artikulaciji ovog stanja. Diktatura i izvanredno stanje nisu istovjetna stvar. Diktatora postavlja parlament koji time

⁸⁷ Giorgio AGAMBEN: *State of exception, Homo sacer II*, Chicago, 2005., str. 15.

⁸⁸ Biblioteka Jutarnjeg lista: Knjiga 16., Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1916.), Europapress holding, 2008., str. 413.

⁸⁹ Isto 413.

⁹⁰ Giorgio AGAMBEN: *State of exception, Homo sacer II*, Chicago, 2005., str. 21.

⁹¹ Isto 22.

⁹² Isto 23.

⁹³ Isto 29.

⁹⁴ Isto 31.

⁹⁵ Isto 40.

⁹⁶ Isto 41.

ustpostavlja novu normu, magistraturu. Izvanredno stanje proglašava se od strane izvršne vlasti koja provodi samovolju nad legislativnim tijelom koje to mora ratificirati što dovodi do pravnog vakuuma gdje osoba ili savjet postaju suvereni nad političkim životom cijele populacije⁹⁷. Izvanredno stanje stoga možemo promatrati kao mogućnost postojanja sfere izvan ustaljenih mjesta svakodnevnih praksi društva. Internirci su prilikom dolaska na Goli otok uvedeni u drukčije društvene norme, odnosno mogli bi reći da su one potpuno izostale. Time kažnjenici, uz oduzeta prava, počinju biti izloženi različitim oblicima torture. Oduzimanjem osobnih stvari internirci gube i posljednji doticaj sa svijetom kojeg su dotad poznavali i počinju biti uvedeni u zatvorski sustav. Iznošena i oštećena odjeća koju su dobili u karanteni prvi je znak tretmana kojem će biti izloženi.

-Kada ste došli na otok jesu li Vam oduzeli sve stvari?

Štef: Pratili su me dok sam dolazio dva policajca u autobusu. Onda su me poslali u zatvor u Jurjevo, gdje se sabiralo sve koji su išli tamo(na Goli otok). Tamo su bile samo daske i niš drugo di bi spavali. Tu sam četiri dana čekal'. Onda su nam stavili lisice, povezali nas sve, u maricu, to je bil' kombi. Kao onaj za kruh koji vozi. Tam unutra su bile gume nametane, tam smo mi seli i vozi. Niko tam nije, u Jurjevo, smel' iti. Sve su stajali s automatima ljudi, čuvali. Onda su nas stavili u karantenu, oko mjesec dana. Nisi imao stalni posao, ali si morao raditi, najgore poslove, tada su nas pregledavali. Pregledi su bili nikakvi. Pogledali bi nam pluća, i ostalo.

-A jesu li i drugi ljudi bili tamo s Vama?

Štef: Tamo su bili oni koji su odlazili i oni koji su tek došli. Ovi bi se došli samo razdužit, a nas su tamo držali neko vrijeme. Imali smo potrgane kape, majice, čizme, kao strašila smo izgledali.

-Što se prvo dogodilo kad ste došli tamo?

Mića: Došelsams lisicama tamo, u Jurjevo, puhalo je ko sam Vrag. Nas je išlo 80, trajekt je stal, nas je milicajac vozio, brod su zakačili za pristanište, u lancima smo bili. Civilna roba ide dole, gaće, sve civilno dole. Išlo je u vreću. I kaj sad? Išli smo u karantenu na pregled, doktori su nas gledali. Doktor je osposobil mene.

-Kako su Vas tretirali u zatvoru kad ste tek došli?

⁹⁷Isto 49.

Štef: *tamo di sam bio, to se zvala „Žica“, dole di smo mi bili, tamo je bila i „Mala Draga“. Tam je bil' ženski zatvor, al je bil' na drugoj strani. Ja sam znal' neke stvari jer sam znao tipa iz Varaždinskih Toplica, a tortura je bila ogromna. Tamo je mnogo ljudi poginulo. Jedni su pokušavali beg, i nisu uspjeli. Ubili su ih. Jedni su se vešali, nisu znali podnijeti tu torturu.*

-Što se događalo kad ste bili unutra, kako su vas stražari tretirali?

Mića: *Oni su nas skidali.*

-Da li vam je bilo neugodno?

Mića: *Meni nije. Bili smo svi posebno, Albanci, Crnogorci, Zagorci, svi posebno. Vidiš ovdje mi je opal metalni dio. Mjesec dana poštede. Ovdje sam si čike gorio. Od muke.*

Štef je osobno poznao neke zatvorenike koji su izgubili život na Golom otoku, ali nije želio spominjati imena. Spomenuo je brojne nesretne slučajeve u kojima su zatvorenici u bijegu izgubili život na strmim stijenama koje su dio Golog otoka i zbog kojih je bijeg bio nemoguć. Mjesto gdje je boravio u internaciji bilo je poprilično izolirano i nije postojao vizualni kontakt sa priobaljem. Takva okolina, tvrdi, dodatno je narušavala samopouzdanje zatvorenika koji su često psihički i fizički patili zbog uvjeta na otoku. Mića se samoozljeđivao jer se teško nosio sa svakodnevnim situacijama tokom internacije. Ukazao je na nacionalnu komponentu odvajanja zatvorenika, etničku regulaciju koja je bila sastavni element zatvaranja.

3.2. Internirac-*Homo sacer*

Giorgio Agamben, uz teoriju izvanrednog stanja, na tragu Michela Foucaulta razvija svoju teoriju o pojmu Drugog u vidu *homo sacer*⁹⁸. Taj se pojam odnosi na arhaični zakon u rimskom pravu. Radi se o situaciji kada je čovjek zbog svog zločina izgnan iz društva i postaje *homo sacer*. U toj situaciji on više nije član zajednice te može biti ubijen, ali ne može biti žrtvovan. Za njegovo ubojstvo nitko ne mora odgovarati, a istovremeno ga se ne smije žrtvovati. Ovdje vidimo paradoks koji proizlazi iz arhaičnog rimskog prava gdje *homo sacer* predstavlja „ničiju zemlju“ ljudske egzistencije. Agamben se referira na pojam isključenja kako bi definirao *homo sacer*, osobu koja je počinila zločin i istjerana iz svijeta, izuzeta iz

⁹⁸Giorgio AGAMBEN: *Homo sacer, Sovereign power and bare life*, Stanford university press, California, 1998., str. 47.-49.

zakona, a opet ne smije biti žrtvovana. Foucault je pojam isključenja promatrao kroz „totalne“ institucije kao što su sanatorij i zatvor koji mu služe kao polje istraživanja. On primjenjuje instituciju, ustanovu kao pojam Braudelove povijesti „srednjeg trajanja“ koja kronologiju ne stavlja u prvi plan, već društvene promjene promatra i analizira kroz osnutak institucije kao početka diskurzivne prakse. *Homo sacer* jest mješavina kaznenog i religijskog zakona, tradicija koju datira iz arhaičnog doba, a objedinjuje se u kazneno–religijskom smislu. Osim toga, on nastupa kao tabu, nešto što je sveto i užasno istovremeno. U ovom slučaju pojavljuje se paralela između svetog i nečistog između kojeg je područje „ničije zemlje“. Agamben koristi englesku riječ „ban“ koja označava protjerivanje iz društva, a nečisto označava strah od nadnaravne kazne u slučaju oskrnavljenja *homo sacera*. Agamben ističe kako je pojam vrlo kompleksan te kako je kroz povijest mijenjao značenje. Dakle „ban“ podrazumijeva protjerivanje i nečisto čime pokazuje koliko je *homo sacer* višeznačan pojam, iz razloga što i ono što ga opisuje ima vlastitu višeznačnost. Kako pojam dolazi iz arhaičnog vremena, to podrazumijeva da se pojavio u pretkršćansko doba kada su sveto i nečisto neodvojivi jedno od drugog. Tada je bila vrlo živa tradicija da sveti predmeti moraju imati posebno mjesto gdje će se držati jer običan smrtnik nije mogao primiti svetu relikviju ili osobu u kuću da ne počini svetogrđe, odnosno da se ne okalja nečistim dolazeći u kontakt sa *homo sacerom* koji je zapravo mrtav. On jest živ, ali je politički mrtav⁹⁹.

Ovaj paradoks može se objasniti kroz dva pojma: *zoe* i *bios*. Prvi bi predstavljao život sam po sebi, goli život, onaj koji čovjeku jedini preostaje kada „postane“ *homo sacer*. Drugi bi predstavljao politički život, odnosno ono što ga dijeli od životinje po grčkom shvaćanju u klasično doba, mogućnost kreiranja i sudjelovanja u političkom životu u svojstvu rimskog građanina. Agamben ističe goli život *zoe* kao definiciju koju je Foucault u svojoj studiji o bio-politici istaknuo kao povećanu brigu za zdravlje i kontrolu povećanja životne dobi, uz istovremenu mogućnost oduzimanja života. Ta se praksa pod totalitarnim režimom u nacizmu činila sustavno pod izgovorom zaštite života superiorne rase¹⁰⁰. Uparivanje subjektivne individualizacije i objektivne totalnosti društva omogućuje posezanje suverena za produkcijom¹⁰¹ bio-političkog tijela koje omogućuje da se „goli život“ uslijed političkih odluka postavi u zakonske okvire. U toj situaciji on postaje totalno obuhvaćen i nadziran što je ultimativna posljedica bio-moći. Država raspolaže pojedincom i on biva uključen u njenu bio-političku projekciju moći uklanjanjem *biosa*, odnosno političkog života. *Zoe* postaje

⁹⁹ Isto 47.-54.

¹⁰⁰ Isto 10.

¹⁰¹ Isto 11.

moćno oružje koje u modernoj državi može biti korišteno kao isključenje nepodobnih osoba režimu ili čitave skupine osoba koje su politički podobne za vršenje represije¹⁰². Internirci su bili nadzirani i kažnjavani zbog nepostojanja političkih prava. Kazivači iznose svoja sjećanja u kojima vidimo raspon represije i njenu surovost. U slučaju ikakvog otopra bili bi izolirani i smješteni u izuzetno loše higijenske uvjete.

-Jeste li puno puta bili zlostavljani?

Mića: Isuse, od zida do zida su me bacali. Ja sam uzet štangu i lupio ga po rebrima. Polomio sam mu nekaj. Provel sam mesec dana u samici, 102, svaki dan su me tukli. Jedan dan je došao policajac i rekao je Mića van. Imao sam malu rupicu kroz koju sam vidio. Štakore sam imao. Jednog sam zdresirao. Imao sam jednu malu špagicu.

Dekom sam skrivao dok nisu gledali, da mi je ne uzmu, odvezao sam ju jer je bila vezana s špagicom. I onda sam spavao na njoj. Inače bi trebao na betonu. Dečko to su ti Isusove muke.

Ja sam bio u Maloj Dragi. Vidiš ovaj palac. Rekao sam Gaši da me zvekne po prstu, okrenuo sam glavu. Uzeo je velik bat i pukao je palac, viš' kol'kije. Bili smo si dobri. On mi je pomogao s tim. Sad je umro. Bio se oženio tu blizu u Ljubešćici. Vidiš bećar to ti je tak bilo.

Smrtni slučajevi su bili prisutni na Golom otoku. Samica u zloglasnoj sobi 102 gdje su stražari vršili torture nad zatvorenima izazivala je najveći strah kod zatvorenika jer se mnogi nisu, kako tvrde kazivači, vraćali iz tih prostorija. Nitko nije želio završiti tamo zbog prekršaja jer su česti bili smrtni slučajevi zbog prekomjerne represije nad pojedincima. Mnogi su počinili i samoubojstva zbog dostupnosti pribora za brijanje. Mića je odlučio fizički uzvratiti čuvaru u jednom navratu i zbog toga je bio svakodnevno dodatno kažnjavan.

Mića: Mi smo se išli kupat, nakon bauštele. I određeno vrijeme za kupanje. Imali smo more pred nosom. Milicajci su nas gledali. Imaš pravo samo kilometar plivat. Gliseri su imali nože pod vodom, metar i pol su bili. Jednog su prerezali i doviđenja, samo sam vidio crvenu traku. Njegova obitelj je dobila telegram. Iznad pekare je bilo groblje, ja sam ga zakopao i dobio poštedu.

Prema našim kazivačima mnogi su teško podnosili boravak na Golom otoku koji je ostavljao teške psihičke posljedice koje su završavale tragično. Svako uzvraćanje zatvorenika

¹⁰²Isto str. 13.

na fizičko nasilje bilo je brutalno uzvraćeno. Iako, među zatvorenicima je bilo mnogo pojedinaca koji se nisu bojali fizičkog zlostavljanja. No, svejedno, svaki pokušaj uzvraćanja i pobune je bio ugušen. Pokušaji samoozljeđivanja su indicacija kako su zatvorenici bili spremni nanijeti si fizičke ozljede kako bi izbjegli određeno vrijeme torture radom dok su bili na poštadi.

-Jeste li znali nekog tko se ubio?

Štef: Joooj, kak' ne bi znal'. Bio je jedan iz Zagreba koji se ubil'. Jedan je pokušao bijeg, pa je skočio, i pao na stijene. Umro je. Unutra ti je bilo u 4.20 dizanje, išli smo do jedne grabe, to ti se zvala „Žica“. Tam' je bil pogon, i gledal' je prema Rabu. A di smo mi bili, tam ne vidiš niš!

-Jesu li stražari nekog ubili pred vama?

Štef: Nisu nikad. Ali su odvodili u 102 i tamo su brutalno tukli, svi smo se plašili. Neki se nisu vratili, imao si tešku torturu i u izolaciji. Ništa se nije čulo.

-Koliko je bilo samoubojstva?

Štef: Mnogo, žile su si rezali sa žiletom, jednog su pregazili s gliserom u bijegu dok je bio.

-Kako su došli do žileta?

Štef: Imali su jer smo se brijali sami pa je svako imao. I onda bi se izrezali i velika lokva krvi. Strašno.

Štef je dijelio sobu s još troje zatvorenika. Sanitarni čvor nije postojao, već je bio improviziran. Zatvorenici su ga zvali *kiblovanje*. Uz vrčeve za vodu kako bi se mogli okrijepiti, stajale su *kible* za vršenje nužde koje su izazivale jak i neugodan vonj u prostoriji koja je preko noći bila zatvorena, jer bi čuvari odlazili dok su zatvorenici ostajali u zaključanoj ćeliji, koja je zapravo bila i njihova spavaonica. Regulacija fizioloških potreba je još jedan aspekt zadiranja u biološku stranu pojedinca. Štef je osjećao jaku averziju spram tehničkog osoblja zatvora koje je po njegovom mišljenju vršilo torturu prema zatvorenicima hrvatske nacionalnosti.

Štef: Postrojavanje ujutro, pravili smo krevete. Navečer kad bi zaspili, bilo nas je tri. Tam bi bila metalna kanta, morali smo u nju raditi nuždu. Pored su bili vrčevi, i ti si tu moral'

vodu stavit jer ti niko do jutra ne bi otvaral'. Oni su tebe zaprli osam vur i gotovo. I tebe nikoni nikajpital. Tam je bil jedan koji se bavio s drogu. I ni bil' navčen na rad. Tamo su ti se izrađival pločice. To sam ti ja delal'. Tamjebil' i kamenolom. Najviše su jebali Hrvate, tu Zagorce, i to..

Slučajevi pokušaja samoubojstva vješanjem, međusobne svađe i tučnjave bile su kažnjavane. Zatvorenici su teško podnosili smrtne slučajeve. Pokapanje su čuvari znali dodijeliti zatvorenicima (u Mićinom slučaju), što je izazivalo gnušanje i depresiju.

Mića: Albanac se obesil. Nisam ga znao. Radi velike robije. Dvadeset godina radi ubojstva.

-Da li se ikome požalio prije čina?

Mića: Ja sam ga našel. Čovjek je visio. Milicajac je rekao: „Nek visi, ja svoju grupu vodim“. Ja sam ga trebao skidat. Teško mi je bilo. Ljudi su se ubijali sami. Tukli su nas štangama.

Mića: Ja sam dobio udarac kukom od traktora jednom. I slali su te u KBC Rijeka. I onda kad te skrpaju vratili me nazad. Taj zatvorenik koji me udaril je osuđen za pokušaj ubojstva. Dobil je premještaj, u Lepoglavu, i htel me silovat. A onda se tamo obesil. Branili su me Zagorci da me ne siluje. Ja sam ti se odmah s njima skompal.

Kazivač Štef tvrdi kako je tehničko osoblje bilo vrlo agresivno i onemogućavalo kontakt stražara i zatvorenika. To je bila svojevrsna izolacija koja je trebala stvoriti čvrstu distinkciju između dvije zasebne klase unutar zatvora. Smatrao je da je regionalno i nacionalno obilježje igralo ulogu u tretmanu prema zatvorenicima, iako se zbog nepridržavanja strogih pravila zatvorenike bez iznimke ili poštete kažnjavalo. Ovdje uvidamo sličnost između vojničkog i zatvorskog ustroja, gdje se ustajanje i postrojavanje vrši besprijeekorno, a svako odstupanje kažnjava. Zatvorenici su nekada bili rigorozno kažnjavani s mjesec dana boravka u samici, što je ogledni primjer kažnjavanja duše koje su zamislili pravni teoretičari s početka 19. stoljeća. Međusobne razmirice zatvorenika bile su zabranjene i također strogo kažnjavane jer se željelo uvesti čvrstu disciplinu i distinkciju između dopuštenog i zabranjenog ponašanja. Interakcija među zatvorenicima se pokušavala svesti na minimum kako bi se spriječilo neželjeno udruživanje zatvorenika.

-Kako su se čuvari odnosili prema Vama?

Štef: Pazi, sad ti bum iskreno reko, oni su se ponašali jako agresivno prema nama. Ali držali su određenu distancu. Ak si bil' Ličanin drukčije su te gledali. Njega ne bi zlupali, a tebe bi. Jedino ak' si napravil neku veću grešku onda bi. Onda bi bile samice po mjesec dana..

-Zbog kojih prijestupa su vas fizički kažnjavali?

Štef: Ako se osuđenik sa osuđenikom potoukel'. Ili ako slučajno nisi htel' raditi, onda bi slijedile batine i samica.

Štef se smatrao uzornim zatvorenikom, ali ukazao nam je kako je nemoguće bilo ostati uzoran i nekažnjan. Držanje zatvorenika u narativu „grešnog i nepopravljivog“ jest temelj stvaranja kriminalne ličnosti i individue.

-Jeste li Vi ikad napravili neki prekršaj zbog kojeg bi Vas kaznili?

Štef: Ja nisam napravilnikaj, ali oni bi tebi svejedno našli nekaj, pa si bil tri dana u zatvoru.

Bio je više puta fizički i psihički zlostavljan bez mogućnosti propitkivanja dodatne kazne koju je zaradio svojim ponašanjem. Utjecanje i korekcija ponašanja je jedan od temelja zatvorskog sustava, iako su rezultati nakon dva stoljeća poražavajući.

-Možete li mi dati jedan primjer?

Štef: Meni se dogodilo jednom kad je ujutro svirala sirena za ustajanje, jedan Ličanin, Rašeta se zvao... bili su tri brata Radak, ti su bili najgorši....Stevo, Nikola, i kak se onaj zvao...a taj Rašeta me zlupal' jer se nisam na vrijeme digel'. On nije nikajpital, sam' je lupal' s palicom.Uvijek bi ti našli neku pizdariju. Hrvati su tamo uvijek bili jebena stranka. Čišćenje, ovo ono, svega vruga. Ti Radeki su mi uzeli čisti papir, i moš se slikat, ne možeš se oprat do pola noći!

Primjer najstrože represije s teškim posljedicama, tvrde naši kazivači, bio je zatvorenik s nadimkom *Medeni*. Njegov kriminalni dosjee prepun je težih prijestupa. Štef tvrdi kako je *Medeni* usmratio dva zatvorenika. Takvih su se bojali svi. Sanja Đurin daje primjer *Lepoglave*¹⁰³ četiri desetljeća kasnije, gdje ubojice imaju najvišu reputaciju i prema njima se gaji strahopoštovanje od strane zatvorenika. *Medeni* je zbog dugog trajanja kazne bio spreman

¹⁰³Sanja ĐURIN: *Lepoglavski Panoptikon-prostor, moć, identitet*, Mjesto, Nemjesto, Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture (ur.) Jasna Čapo, Vesna Gulin Zrnić, Biblioteka Nova Etnografija, Zagreb, 2011., str. 280.

na najbrutalnije postupke, prema sebi i drugima. Dugo trajanje kazne stvara u zatvoreniku očaj koji se iskazuje autodestruktivnim ponašanjem. Štef pripovijeda kako su čuvari bili najopasniji te su se njih svi bojali jer su imali neograničen autoritet. Obavljali su određenu ulogu suverena koji može kažnjavati, mučiti i, čini se, barem prema sjećanjima naših kazivača, oduzimati život bez naknadne sankcije. Čuvari na ovakvom izoliranom mjestu svojim neograničenim autoritetom obeshrabruju zatvorenike te vrše ulogu apsolutnog Panoptikona. Goli otok, apsolutni prirodni zatvor, s ogradom od hladne morske struje koja onemogućava bijeg.

-Da li znate nekoga tko je jako puno puta bio maltretiran?

Štef: Je. Kak ne. Bil' je jedan veliki kriminalac tamo, ubio je dva zatvorenika na Golom otoku, zvali su ga Medeni. Dobio je 20 godina na Golom, i onda je tamo ubio zatvorenika. Sa sikirom ga pocjepal'. Onda je opet dobio 20 godina.

-Kako ste gledali na zatvorenike poput Medenog? Dali ste ga se bojali ili osjećali strahopoštovanje?

Štef: To ti je bil' jedan jaki tip, i normalno da si ga se bojao. On bi te samo drapil', bez pitanja. Poslije je otišao u Gradišku, pa Lepoglavu. Ja ne znam ja sam tad otišiel' na ratište pa nisam čuo za njega. On ti je tamo žice gutal, samo da ga ne bi maltretirali. Imal' je 21 operaciju, nisu mu imali više kaj raditi jer on je samo gutal'.

Svakodnevnica zatvorenika slijedila je uhodana i čvrsta pravila. Ustajanje u ranim jutarnjim satima, briga o higijeni, prisilni rad u radionici za obrađivanje metala. Po završetku rada se objedovalo, što je uključivalo glavni obrok u danu, u što je bila ubrojena i kava. Alkohol nije bio dopušten. Nadnica je bila vrlo niska, što je ograničavalo mogućnosti zatvorenika

3.3. Bio-politika

Logorska je uprava, prema nekim svjedočenjima, namjerno izazivala izostanak menstruacije posebnim dodacima hrani (arsen, brom, crna alva) i susprezala svaku manifestaciju spolnog nagona kako uskraćivanjem drugih osnovnih životnih potreba i fizički iscrpljujućim radom tako i otvorenim napadom na spolni identitet interniraca. Seksualnost predstavlja vječnu inspiraciju za kreatore psihičke i fizičke torture jer

*pojedinci svoje dostojanstvo i samosvijest uvelike utemeljuju na spolnom identitetu (Jezernik, 1994., 123-130)*¹⁰⁴

Na Golom otoku možemo primijetiti organizaciju zatvoreničke svakodnevice gdje se točno određenim biološkim ritmom i osnovnim higijenskim potrebama uvjetuje zatvorenike strogim i brutalnim kaznama koje utječu na njihovu mentalnu stabilnost. Izazivanje straha i pritiska od kazne zbog neusklađenog biološkog ritma utvrđenim od strane tehničkog osoblja očito je polje koje kažnjavanje čini vjerojatnim. Kroz svjedočenje Miće i Štefa vidi se istovjetnost s principom kažnjavanja u ženskom logoru Sv.Grgur, u kojem se pokušalo utjecati na prirodni biološki ritam interniraca kako bi ih „predgojili iznutra“. Tu primjećujemo bio-političku regulaciju koju su analizirali Michel Foucault i Giorgio Agamben, koji podcrtavaju važnost kažnjavanja koje se provodi „unutar“ interniraca tako što se ujecalo na njihov prirodni biološki ritam.

Uz novu paradigmu pokušat ćemo ukazati i na ostale karakteristike zatvaranja suvremenog doba. Antropološki pristup je ključan u istraživanju percepcije zatvorenika i poimanja kazni, zatvaranja, političkih prava te koje mjesto ti ljudi, zatvoreni i deprivirani od svojih prava zauzimaju u našem društvu. Bio-politika se bavi populacijom, ne više tijelom, ili društvenim tijelom, kako su ga pravno zamišljali, što uvodi mnoge implikacije u prakse koje nastaju¹⁰⁵. Zamjena društvenog tijela terminom populacija uvodi nove parametre u razmatranje društva kao zamišljene cjeline. Regulacija i ekvilibrij prema mortalitetu i natalitetu, životnoj dobi, zdravlju iskazuju se kao tehnike bio-moći koja ne disciplinira tijela, ne djeluje direktno na njih, već indirektno svojom regulacijom¹⁰⁶. Taj zaokret na indirektno djelovanje koje se vrši iz medicinske, demografske i znanstvene perspektive uvodi novo znanje koje nadvladava prijašnje razmatrane postavke i nudi nove perspektive, nove *istine* kojih se onda pridržavaju stručnjaci i primjenjuju ih u svom radu s populacijom, novim oblikom društvenog tijela. Zaokret se vidi kod poimanja smrti, koja postaje čin gdje moć gubi utjecaj koji je nekada imala kroz ritual smaknuća koji se smatrao društvenim događajem te se seli u privatnu sferu iskriva od javnog ujecaja. Moć se sada ukazuje u domeni kontrole mortaliteta¹⁰⁷. Moć discipliniranja ukida se u trenutku smrti, tako da se život sada kontrolira odgađanjem ili dopuštanjem smrti da nastupi. Veliki medicinski napredak u smislu održanja i produljenja života sada pušta živjeti i daje umrijeti, formuli koju je predložio Foucault u

¹⁰⁴Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str.90.

¹⁰⁵Michel FOUCAULT: *Society must be defended*, Picador, 2003., str. 245.

¹⁰⁶Isto 247.

¹⁰⁷Isto 248.

pokušaju objašnjenja nove paradigme. Koncentracijski kamp, kao laboratorij moderne države, čini ne-mjesto vježbanja učinka bio-politike na njegove deportirce, koji su primjer učinaka izvanrednog stanja na ljudsko tijelo, koje u novoj paradigmi, prema Foucaultu, postaje bio-tijelo. U kampu raspoređivanje, kretanje i procjenu individua vrše pravници, doktori, znanstvenici, stručnjaci za procjenu mentalnog stanja (psihijatar, psiholog, socijalni radnik) te svećenik¹⁰⁸. Tijelo koje može biti ubijeno politički i fizički, u zapadnoj političkoj misli konstituiralo novo političko tijelo koje je podložno izvanrednom stanju. Kada prava građana moderne države ne mogu više biti primijenjena, jer njene relacije i politička važnost nestanu, nastaje vakuum gdje goli život pojedinca može biti izvrnut izvanrednom stanju. Nacija koja postaje populacija je trenutak gdje rođeni bivaju podvrgnuti kontroli. De-naturalizacija i de-nacionalizacija masovnih razmjera¹⁰⁹ dogodila se u Francuskoj, Belgiji, Austriji i Njemačkoj. Rođenje-nacija, čovjek-građanin, upareni su pojmovi koji ukazuju na međuprostor gdje obitava izbjeglica, produkt dekadencije moderne države. Život nedostojan življenja, odnosno kojem je umanjena vrijednost i korisnost jest kategorija koja omogućuje sortiranje „dostojnih“ i „nedostojnih“ individua.¹¹⁰ Kako smo već napomenuli, doktori, psihijatri i pravni stručnjaci su ljudi koji bi trebali razmatrati pitanje *kome treba dati živjeti, a koga pustiti umrijeti*. Eutanazija je nacističkoj vladi služila kao temelj bio-političkog pristupa individui, koji se pretvara u goli život te postaje temelj „nepoćudnih i nepoželjnih“ osoba¹¹¹. Morfij i plinska komora bili su alati kojima su se osobe nedostojne života uklanjale kroz bolnice koje su primale mentalno oboljele pacijente. Eutanazija se iskristalizirala kao thanato-politika¹¹², politika smrti koja stavlja liječnike i psihijatre u položaj suverena u kojem određuju tko je sposoban za život, a tko treba biti pušten umrijeti. Idealna bio-politička država bila bi država u kojoj bi jedan od vrijednosnih temelja bila eutanazija. Kroz 20. stoljeće vidimo povećanu brigu za vrijednost populacije kao takve kroz procjenjivanje njene ekonomske vrijednosti¹¹³, čime se doktor izjednačio s ekonomistom koji brine o bogatstvu nacije. Eugeniku je naslijedila genetika, koju su za vrijeme nacizma proučavali antropolozi i genetičari koji su željeli stvoriti „savršenu rasu“, koja bi trebala prosperirati i širiti se, dok se genetski nepovoljne rase treba ukloniti radi čistoće populacije¹¹⁴. Zabrana braka mentalno bolesnima

¹⁰⁸Isto 73.

¹⁰⁹Giorgio AGAMBEN: *Homosacer, Sovereign power and bare life*, Stanford university press, California, 1998., str. 78.

¹¹⁰Isto 81.

¹¹¹Isto 82.

¹¹²Isto 83.

¹¹³Isto 84.

¹¹⁴Isto 85.

bio je zakonski akt gdje bio-politika funkcionira u punoj snazi. Bio-politika pokazala se oblikom thanato-politike, kada su se politika i život spojili u istom obliku koji je mogao pokazati svu nehumanost nacističkih zdravstvenih zakona koji su težili ozdravljenju populacije, pogotovo kroz obuhvaćanje i osoba arijskog podrijetla koji su također morali pokazati idealno zdravstveno stanje¹¹⁵. *Versuchpersonen*¹¹⁶ su osobe koje su bile ljudski zamorci na kojima se vršio test izdržljivosti u uvjetima letenja na velikim visinama, čime se htio istražiti utjecaj ekstremnih uvjeta okoliša na pilote. Ljudi su često umirali i bili izloženi velikim mukama u svrhu istraživanja mogućnosti ljudskog tijela. Također, komora s visokim tlakom je bila smještena u Dachau. Vršili su se pokusi koji su služili istraživanju mogućnosti tijela da podnese hladnu vodu, njeno konzumiranje, potpunu apstinenciju od konzumiranja vode te ispijanja slane vode pomiješane s napitkom koji je u sebi sadržavao određene kemijske supstance. Istraživanje mogućnosti reanimacije tijela, gdje su se deportirani trebali upustiti u seksualne odnose sa ženom kako bi povratili tjelesnu temperaturu, što su liječnici brižno nadgledali kako bi uočili i najmanje promjene na tijelu. Znanstvena zajednica u nacističkoj Njemačkoj smatrala je da su pokusi bili visoke kakvoće i ljudi koji su ih provodili uživali su visoki ugled, što ukazuje na to da je to bio „posljednji krik tehnike“ u medicini i kako se takav odnos prema „ljudskim zamorcima“ nije doživljavao kao nasilje, već kao pokus dosljedan akademskoj čestitosti i smjeru razvoja medicine¹¹⁷. Znanstvenici i liječnici vršili su pokuse nad ljudima koji su bili politički potpuno isključeni, gdje se mogućnost upliva bio-politike u *homo sacera* mogao najlakše izvesti bez ikakvih etičkih i krivičnih procedura protiv onih koji su naredili i vršili pokuse.¹¹⁸ Koncentracijski kamp shvaćen kao replika zatvora „benthamovog“ tipa gdje u jednoj instituciji imamo „društvo u malom“, ostvareni je ideal totalne kontrole populacije i biološkog tijela kao dijelova bio-političke moći.¹¹⁹ Kamp postaje apsolutni politički prostor gdje *homo sacer* jest suveren i uključen u „isključenje“ iz političkog života, što predstavlja njegov paradoks suvereniteta kako ga definira Giorgio Agamben. Ubrzani razvoj bio-političke paradigme dogodio se puštanjem Auschwitzza „u pogon“. Ovakve sintagme uvodimo iz razloga jer je to jedan od prvih trenutaka, ako izuzmemo otvaranje kampa Dachau, gdje je počela „proizvodnja smrti“, što je jedan od termina koji mogu zamijeniti i objasniti bio-političku paradigmu. Ta paradigma otvara novo poglavlje u ljudskoj povijesti koje iz ovog rakursa nije detaljno istraživano. Ako kao

¹¹⁵Isto 86.

¹¹⁶Isto 89.

¹¹⁷Isto 90.

¹¹⁸Isto 91.

¹¹⁹Isto 99.

historiografiji pokušavamo objasniti povijest, pronaći smisao proteklih događaja i uvrstiti ih u određeni kontekst, onda moramo pokušavati uvesti nove termine, proširiti određene teme i pokušati ih objasniti iz novoga kuta gledanja. Foucault i Agamben, dva istaknuta mislioca 20. stoljeća, unijeli su bio-političku paradigmu u historiografski opus kao „povijest srednjeg i dugog trajanja“. Foucaultovo shvaćanje genealogije bio-politike paralelno s onom moderne države može biti interpretirano kao proporcionalno fenomenima ljudskog društva koji nisu kratkog trajanja poput ratova, političkih ugovora i osvajanja određenih vojskovođa i državnika. Ti fenomeni bili bi nastajanje društvenih grupa, klasa ili institucija koje su se formirale u određenom razdoblju i nastavile svoje djelovanje kroz niz stoljeća. Agamben je tu različitog stajališta od Foucaulta, jer Agamben izvanredno stanje i suverenitet istražuje kao elemente koji su omogućili bio-političku produkciju društvenog tijela, odnosno populacije. Time bio-politika seže u klasično doba, što nju svakako čini dijelom povijesti dugog trajanja, prema zamisli Fernanda Braudela. Auschwitz je svojom izvedbom i političkim okruženjem te djelovanjem na mentalitet i individu u otvorio opasno i još neshvatljivo razdoblje ljudske povijesti. Iako se čini da su veliki ratovi završili, kako se svijet ujedinjuje usprkos „neprijateljski nastrojenim terorističkim skupinama“ koje se pojavljuju gdje se širi demokracija kao zadnji stup obrane od „barbarskog stanja uma“, vidimo da se stvaraju opasne pravno-političke norme¹²⁰ koje prate ekonomsko-društveni razvoj ljudske civilizacije koje utječu na cjelokupnu populaciju. Agamben postavlja pitanje može li se shvatiti um običnog, „malog“ čovjeka¹²¹, koji proživljava život u trenucima koji često nisu uopće zabilježeni, emocije nikad objašnjene i doživljaji nikad zapisani i opisani. „Beznačajni i nevidljivi“ ljudi kao neizgovorena *šutnja arhiva* mogu biti predmet stjecanja novog znanja, postavljanja u diskurs, moguće tehnologije moći koje čekaju svoje nametanje u proizvodnji istine¹²². *Superstes*¹²³ kao inačicu latinske riječi za preživjelog svjedoka nekog događaja, Agamben koristi kako bi opisao status preživjelih u Auschwitzu. Time želi uvesti distinkciju između onih koji su vidjeli nešto, odnosno bili pasivni svjedoci, i aktivnih svjedoka koji su preživjeli određene disciplinske tehnike koje su se nad njima prakticirale. Diskrepancija istine i činjenica u sudskom svjedočenju¹²⁴ ne može opisati subjektivnost preživjelih¹²⁵ i njihovu svakodnevicu u kampu. Pravo u pravomoćnoj sudskoj odluci ima ograničenje preko kojeg ne

¹²⁰Giorgio AGAMBEN: *Sigurnosna paradigma: prijetnja demokraciji i politici*, Le Monde diplomatique, hrvatsko izdanje, broj 13, siječanj 2014., str. 8.-9.

¹²¹Giorgio AGAMBEN: *Ono što ostaje od Auschwitza*, Antibarbarus, Zagreb, 2008., str. 6.

¹²²Michel DE CERTAU: *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002., str. 104.

¹²³Giorgio AGAMBEN: *Ono što ostaje od Auschwitza*, Antibarbarus, Zagreb, 2008., str. 12.

¹²⁴Isto 13.

¹²⁵Marc BLOCH: *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Srednja Europa, Zagreb, 2008., str. 51.

može ići, jer nužno ne treba istinite činjenice i istinu, već samo pravorijek¹²⁶ kojim istraga završava, okončava se suđenje i uvodi nova utvrđena istina u diskurs. Presuda je sama sebi cilj, tajna procesa, svojevrsni „larpurlartizam“ prava gdje se subjektivnost individue gubi, čime se historiografsko istraživanje otuđuje od objekta¹²⁷ svog proučavanja, proučavanja ljudskog društva i njenih temeljnih sastavnica. *Pod-čovjek* mora biti u centru raspravljanja više od *nad-čovjeka*, jer tu leži polje neodgovornosti koje omogućuje „sivu zonu“, tvrdi Agamben¹²⁸. *Sonderkommando* su bili deportirani koji su upravljali plinskim komorama i krematorijima, čime ih se ponižavalo, jer su po izlasku iz logora bili gonjeni vlastitom savješću. Preživjeli pričaju o tome kroz jednu rečenicu: *Obavljaš li to djelo, poludiš prvi dan ili se pak navikneš.*¹²⁹ *Ne mislite da smo strašila; mi smo kao i vi, samo puno nesretniji...*, riječi su kojima su preživjeli, koji su i mentalnu stabilnost objašnjavali kao život krajnje degradacije, psihološko stanje u kojem *homo sacer* živi u njima i nakon logora.

Susret su gledali i drugi pripadnici SS-a i preostali članovi komande, koji su navijali, kladili se, pljeskali i bodrili igrače, kao da ne igraju utakmicu pred vratima pakla, nego na seoskom igralištu.

Ovo su riječi Prima Levija, preživjelog deportirca i književnika koji je o proživljenom iskustvu u koncentracijskom logoru pisao u mnogobrojnim djelima, a napose u svojim memoarima *Se questo e' unuomo* i *I sommersi e salvati*. Njima dominira i prihvaćanje besmislenosti užasa koji su ih okruživali. Mnogi svjedoci Auschwitza smatraju istrebljenje besmislenim te kovanicu Holokaust tumače kao pokušaj vraćanja smisla u besmisleno. Agamben pokušava to objasniti mučeništvom koje je u kršćanstvu služilo kako bi naoko besmislene smrti postale smislenima¹³⁰, uvučenima u kanon i diskurs, dok u svojoj srži vuku neobjašnjivo, teško spoznatljivo ljudskome umu, ljudskosti i humanizmu koji je djelomično i nastao kroz totalne institucije čiji je Auschwitz dotadašnji vrhunac kontrole i proizvodnje užasa. U Vulgati se *olah*¹³¹ prevodi s *holocaustum* te kroz povijest zauzima značenje „najviše žrtve predane svetim razlozima“, čime bi plinske komore mogle biti protumačene simboličkom sličnošću s oltarom. Takva interpretacija svakako bi izazvala kontroverze i osude, ali morbidna i užasavajuća pomisao na Auschwitz kao mjesto pročišćenja superiorne rase koja smatra svetim i prijelaznim bio-politički kamp, mjesto gdje će se pročistiti

¹²⁶Giorgio AGAMBEN: *Ono što ostaje od Auschwitza*, Antibarbarus, Zagreb, 2008., str. 13.

¹²⁷Marc BLOCH: *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Srednja Europa, Zagreb, 2008., str. 79.

¹²⁸Isto 15.

¹²⁹Isto 18.

¹³⁰Isto 20.

¹³¹Agamben *Olah* u izvornom prijevodu navodi kao „žrtvu paljenicu“.

„nečistost“ rase, čime Agamben uvodi genetičku paradigmu u interpretaciju Auschwitzta, ukazuje na problematično mjesto *homo sacera* u pravno-političkom poretku, uvedenog u ne-mjesto na kojem vlada izvanredno stanje. Kamp znači potencijal za interpretiranje određenog dijela populacije kao nepodobnog, što znači da nakon tog trenutka religijske, ekonomske, rasne, narodne, genetičke, jezične, mentalne i ostale barijere mogu tvoriti elemente nove pravno-političke odredbe. One će stvoriti novo izvanredno stanje uvedeno paralelno s „normalnim“ stanjem ili zamijeniti „normalno“ izvanrednim stanjem. Time će normalizacija genocida biti u potpunosti usvojena u pravno- politički diskurs i proizvodnja istine.

*Tko nije doživio to iskustvo, nikada neće znati kakvo je bilo; tko ga je doživio, o njemu nikada neće govoriti; ni doista, niti do kraja. Prošlost pripada mrtvima...*¹³²

Potopljeni je izraz kojim su nazivali prave svjedoke užasa bio-političkog kampa. To su ljudi za koje Agamben tvrdi da su integralni svjedoci. Time su željeli istaknuti kako su tijekom internacije izgubili sve vidljive vanjske karakteristike ljudskih osobina, kako uopće nisu reagirali na svoju okolinu. Oni tvore *archive šutnje* koji nikako da se odvoje od svojeg iskustva koje ih je obilježilo.

Jedan od najstravičnijih primjera, individua koja je, osim što je odvojena od svog političkog tijela, odvojena i od kulturnog tijela, od identiteta svog naroda, nacije i regionalnog mentaliteta, jest Hurbinek¹³³. On je, navodi Agamben, dijete smrti, paraliziran od struka nadalje, neartikuliranog govora i prodornog pogleda, rođen u Auschwitzu. Umro je slobodan, početkom ožujka 1945. godine. Isključivo je svjedočen kroz tuđe riječi, čime se njegovo postojanje zadržava na svjedočenju o golom životu, jer onaj politički nije imao prilike ni zadobiti. Njegove emocije i doživljaj ne-mjesta nisu klasičan primjer preživjelog, potopljenog. On se nije imao od čega odvojiti, nije imao čak ni mogućnost da ga u povratku u rodni kraj prate duhovi modernog stratišta. On se rodio u užasu i umro van njega, ali nije imao prilike shvatiti da je preživio strahote i da mu slijedi mogući povratak u svakodnevni mirniji ritam života, jer ga jednostavno nije poznao. Mogli bi ustvrditi da bio-politička paradigma jest kompatibilna s takvom ekonomskom politikom i društvenim oblikom koji iz toga nastaje. Foucault je pokušao dublje istražiti početke bio-politike koji su se pojavili u vrijeme kada je kapitalizam jačao i širio svoju doktrinu i ideologiju, iako se vječito pokazivao kao de-ideologiziran ekonomski sustav čiji su elementi jednostavno prirodni i idu u korak sa onim što

¹³²Isto 24.

¹³³Isto 27.

nazivamo „progres“. Ovim istraživačkim rukavcem nećemo se dublje baviti u ovom radu jer prelazi opseg područja istraživanja. *Musliman* je, analizira nadalje Agamben u kontekstu Auschwitza, termin za osobu koja je pothranjena, tjelesne temperature ispod 36 stupnjeva Celzijusa, pati od edema po čitavom tijelu, psihički slomljena, bezizražajna lica, „živi mrtvac“ koji je napušten od deportiraca, deportiraca-kolaboranta i službenika logora. Takav naziv su dobili zbog toga što su najčešće, zbog jakih bolova u trbuhu, provodili vrijeme u položaju koji je podsjećao na muslimansku molitvu. Taj termin je skovan u Auschwitzu. Službenici i čuvari su ga koristili za zastrašivanje ostalih zatvorenika, ali su ih se željeli riješiti što prije pa su oni bili najčešća grupa slana u komore¹³⁴. Logor kao izvanredno stanje omogućuje odlučivati o čovjeku i ne-čovjeku¹³⁵, stvarati u ljudskom, subjektivnom iskustvu izvanredno stanje, biološku „sivu zonu“ koja se prema nekim svjedočenjima zadržava cijeli biološki život u individui. Izvanredno stanje teži da prijede u naviku, i u tom trenutku ne-mjesto postaje mjesto. U slučaju smrti *Muslimana* leševi se nisu smjeli zvati tijela, već lutke i marionete¹³⁶. Time tijelo gubi svoj značaj, sama bit kažnjavanja nestaje kada se ne kažnjava tijelo već figura koja samo simbolizira tijelo. Teškoća gledanja i priznavanja *Muslimana* je očitovana u jednoj prilici kada je engleski kameraman, koji je nakon oslobođenja zatočenih trebao napraviti nekoliko snimaka logora, jednostavno skrenuo pogled i fokus kamere s *Muslimana* jer je prizor bio zastrašujući. Ovaj događaj je ukazao da je prisutnima bilo lakše gledati leševe za razliku od „živih mrtvaca“, *Muslimana*¹³⁷. Svi deportirani su imali *Muslimana* u sebi, samo su ga se bojali pokazati, jer je on vodio u srž ne-mjesta, plinsku komoru. Logor je mjesto¹³⁸ gdje su se „proizvodili“ Muslimani. Musliman i njegov svjedok su dva lica istog viđenja, ne-čovjek koji ne-vidi i čovjek koji vidi, a ne može ne-vidjeti¹³⁹. Deportirani koji su uspjeli ostati prisebni i koji nisu podlegli učinku logora bojali su se ne-čovjeka jer ih je podsjećao na njih same, na nešto strašno što je dio njih samih i ne znaju kada će se materijalizirati, iskazati posljedice tehnologija moći koje su prisutne u logoru. Normalno funkcioniranje u izvanrednom stanju logora je mogući pokušaj ostanka pri ljudskosti koje se nisu htjeli riješiti kako ne bi postali ne-ljudi. Psihoanalitičar i dječji psiholog Bettelheim, koji je i sam boravio u koncentracijskom kampu, ukazao je na primjer komandanta Auschwitza Rudolfa Hossa¹⁴⁰, koji je postao *Muslimanom* s druge strane djelovanja učinka moći bio-političkog kampa. Traženje

¹³⁴Isto 30.

¹³⁵Isto 34.

¹³⁶Isto 36.

¹³⁷Na istom mjestu.

¹³⁸Isto 37.

¹³⁹Isto 38.

¹⁴⁰Isto 40.

dostojanstva *Muslimanu* u obliku propovijedi koju su SS časnici težili nametnuti bila je krajnje ponižavanje interniraca, jer su u svom stanju trebali pronaći moral, dostojanstvo i etičnost¹⁴¹. S druge strane, muslimani su izbjegavani od ostalih deportiraca jer bi to značilo da su i sami pobijeđeni od strane časnika, budući da su ukazivali na mogućnost „postojanja“ dostojanstva i morala u svom najnižem nivou ljudskosti kojeg su se svi bojali. Židovi su rasnim zakonima u nacističkom programu lišeni svakog dostojanstva, ono im se ciljano oduzimalo, tako da je musliman bio očekivani prototip logoraša¹⁴². Auschwitz je mjesto gdje je čovjekova jedina norma goli život lišen svakog dostojanstva. Kada *Muslimani* umiru u logoru, to nije smrt jednaka smrti ljudskoga bića, već utvare koju stanovnici logora žele što prije zaboraviti. Fabrikacija leševa¹⁴³ je izraz kojim se može opisati direktni učinak logora. To je bio paradoks koji je tehničko osoblje željelo ukloniti jer je bila smetnja normalizaciji istrebljenja. U logoru gdje je smrt „trivijalna, birokratska i svagdanja“, teško je bilo odvojiti smrt i likvidaciju, umiranje i „hodajuću“ smrt¹⁴⁴. Posebno je indikativna nelagoda svjedočenja koja proizlazi u najvećoj mjeri zbog proživljenog iskustva koje je užasno i koje se nije trebalo dogoditi, jer upućuje na krajnje granice onoga što čovjek može trpjeti i preživjeti. SS časnici su bili prezreni od logoraša zbog njihovih djela koja ih čine dostojanstvenima. Usprkos tome, *Muslimana*, stravični proizvod disciplinskih tehnika koje su provodili, nisu mogli pogledati u oči¹⁴⁵. Bio-politika i thanato-politika omogućile su svojim nastankom provođenje moći nad životom i smrti. Određivanjem prakse koja razdvaja skupinu koja živi i koja umire, nacistička politika postaje ukrštena sa znanjem o rasi, hijerarhiji rasa, poželjnijih i manje poželjnijih individua. Stvorili su se uvjeti da se unutar same ljudske vrste odvija dopušteni i organizirani genocid¹⁴⁶. U nacističkom programu reguliranja populacije ne-arijevac postaje Židov, Židov deportirac, deportirac internirac te internirac u krajnjoj točki musliman, apsolutna bio-politička supstancija. Svjedočenje o stidu preživjelih je empirijski dokaz tehnologije moći koja svoj učinak ima i poslije kazne. Moral osuđenika je dotaknut i ne prestaje pukim činom oslobođenja, prema nekim svjedočanstvima ne prestaje nikad, sve do smrti, čime bio-moć dobiva na snazi i učinku, instrument prisile u aparatu produkcije znanja¹⁴⁷. Konstantna tortura je internircima bila teško podnošljiva zbog čega su teško podnosili boravak na Golom. Morali su prihvatiti represiju kojoj su bili izloženi i korigirati vlastite stavove i razmišljanja pod

¹⁴¹Isto 44.

¹⁴²Isto 48.

¹⁴³Isto 51.

¹⁴⁴Isto 53.

¹⁴⁵Isto 54.

¹⁴⁶Michel FOUCAULT: *Society must be defended*, Picador, 2003.str. 259.

¹⁴⁷Giorgio AGAMBEN: *Ono što ostaje od Auschwitza*, Antibarbarus, Zagreb, 2008., str. 63.

svaku cijenu. Renata Jambrešić Kirin objašnjava kroz teorijsku prizmu Michela Foucaulta kako su internirci morali „raskrinkati“ i „cinkati“ sve osobe s kojima su bili u kontaktu u cilju vlastitog iskupljenja:

Exagoreusis kao individualna, mentalna tehnika samopreispitivanja i kontemplacije u kršćanskoj kulturi nikad nije postigao istovrsnu popularnost. Kao tehnika samokontrole misli, „kontinuirane, analitičke verbalizacije misli usmjerene na potpuno podređivanje drugoj osobi“, to jest bogu, prakticirana je u samostanima. Riječ je o začetku kršćanske „hermeneutike jastva“ koja smatra da „postoji nešto skriveno u nama i da smo uvijek u samoobmani koja skriva tajnu“, prije svega „skriveno zlo“. ...Bitna podudarnost kršćanskog rituala publicatio sui¹⁴⁸ i javnih logorskih raskritikavanja jest u krakteru ceremonijalnog pokajanja koje nema funkciju nominalne nego teatralne kazne. Njezine osnovne odlike su javno pred-stavljanje, izlaganje, objelodanjivanje patnje, pokazivanje srama i izlaganje skromnosti, otkrivanje „same biti (true sinful being) grešnika, a ne istine o njegovom grijehu“. Dakle, način na koji se netko kažnjava neodvojiv je od načina na koji se on sam raz-otkriva, samokritikom raskriva: „samokažnjavanje i dobrovoljno ispovijedanje su međusobno povezani“.¹⁴⁹

Što ako danas činimo nešto što će biti zabranjeno i prezreno, okarakterizirano nečovječnim i zločinačkim, a uvjereni smo da činimo dobro, u skladu sa zakonom i pravima? Pitanje službenika logora jesu li mogli činiti drukčije je vrlo škakljivo, jer se treba zapitati jesu li se mogli usprotiviti zapovijedima i dominantnom narativu i sebe postaviti u logore, uzeti svoj život, da bi drugi živio? Je li čovjek sposoban za takvo što i jesu li to službenici htjeli kada su kažnjavali deportirce? Ustrojstvo zakona i pozicioniranje Židova u društvu dalo im je otvorene ruke i mogućnost umirivanja vlastite savjesti i morala. Usporedba s današnjim ratom protiv terorizma gdje na ubijanje terorista treba gledati kao pobjedu ili nečovječno djelo. Ispitivanje Fritza Stangla¹⁵⁰, zapovjednika logora Treblinka, daje posebnu dimenziju razmjerima događaja u koncentracijskim logorima. On tvrdi da nije kriv za genocid koji je naredio tijekom rada Treblinke, ali na činjeničnoj razini priznaje sve događaje za koje je upitan, odnosno optužen. Time dovodi u pitanje sustav koji je bio postavljen tako da su svi

¹⁴⁸ Prema Renati Jambrešić Kirin to je dramatično prepoznavanje nečijeg statusa pokajnika.

¹⁴⁹ Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str. 103.

¹⁵⁰ Giorgio AGAMBEN: *Ono što ostaje od Auschwitza*, Antibarbarus, Zagreb, 2008., str. 69.

sudjelovali u njemu kao radnici, kao proizvođači nečega. No, ipak pred smrt kaže¹⁵¹ da je *kriv što je još tu*, što može navesti na tračak etike koji se pojavio pred smrt, koji službenike logora stavlja u isti poredak stvari kao i deportirce samo što su službenici morali obavljati „svoju dužnost“ pa sami sebe predstavljaju kao žrtve sustava. Ovo pitanje još i danas može izazvati ogromne polemike oko opravdanosti mirovnih akcija i vojnih intervencija „koje donose mir“. Terence Des Pres ističe primat biološkog bića kao esencijalnog za postojanje logora poput Auschwitza gdje svakodnevica, arhiv šutnje, čini preduvjet i mogućnost njegova postojanja. Agamben poniranjem u etimološka značenja latinskog jezika pokušava otkriti srž značenja nekog pojma za zapadnu civilizaciju koja se kulturnim preinakama izobličila i u određenim trenucima izgubila značenje, ostajući suvremeni artefakt prošlosti koji je nemoguće identificirati do njegove same srži. Musliman ukazuje na implikacije psihološke traume koja prati individue i štete koja je nanesena preživjelim individuama. Možda najviše zabrinjava inertnost i zaborav koji su popratili ta događanja, jer su se slične stvari događale u sljedećih sedamdesetak godina, bez obzira na zastrašujuće učinke koji su proizvedeni. Svjedok Auschwitza je reprezentacija uništene ljudskosti¹⁵². Čovjek je granično mjesto Auschwitza, gdje se ljudskost i ne-ljudskost ukrštavaju i ispresijecaju. Preživjeli i *Muslimani* su dva oblika istoga: čovjeka i populacije koji su demografski, socijalno i biološki zatočeni u sustavu uništenja ljudskosti koji je stvoren ljudskim disciplinskim tehnikama¹⁵³. Agamben prezentira arhiv šutnje kao mjesto¹⁵⁴ između sistema tvorenja mogućih rečenica i onog izrečenog, već stvorenog u nekom diskursu. Time je *Musliman* katastrofa subjekta, moguće nemogućeg, u tijelu, u duši, pojava apsolutnog kažnjavanja¹⁵⁵. Svjedokovo nadživljavanje ne-ljudskog je muslimanovo nadživljavanje ljudskog¹⁵⁶, čime su stvorene dvije pojave istoga subjekta. Kroz kazivanja interniraca na Golom otoku možemo uočiti zametke bio – političke regulacije kroz njihovu svakodnevicu gdje im se uvjetovao dnevni ritam buđenja, konzumiranja hrane i pića te obraćanje pažnje na etno-nacionalnu pripadnost.

-Možete li mi opisati Vaš svakodnevni dan na Golom otoku?

Štef: 4:20h dizanje, kibanje gdje smo morali promijeniti si vodu, i očistiti onu za nuždu, doručak, i onda postrojavanje za posao. Onda smo išli u pogon gdje smo radili 8 sati. Nakon

¹⁵¹Na istom mjestu.

¹⁵²Isto str. 94.

¹⁵³Isto str. 95.

¹⁵⁴Isto str. 101.

¹⁵⁵Isto str. 104.

¹⁵⁶Isto str. 107.

toga ručak i onda smo pili kavu, iz velikog lonca, tad nije bilo aparata. Dali su nam bonove za hranu, što bi u današnjoj protuvrijednosti bilo oko 400 kuna.

Kvaliteta hrane je bila loša, čime se utječe na energetske mogućnosti interniraca pri obavljanju teških poslova. Teški fizički poslovi su mogući samo uz visoko kaloričnu hranu koja omogućuje visoku energetska razinu na svakodnevnoj bazi. Dodatno kažnjavanje proizlazi iz konstantne pothranjenosti uz koju se očekuje fizička normalizacija teških fizičkih poslova.

-Što biste rekli o kvaliteti hrane?

Štef: Danas je hrana u zatvoru bolja, onda nije bila, onda je bila otpad, kak' se veli. Zelje, grah, tu i tam riba pečena. Meso smo jeli sam' za državne praznike. Oni nisu poštivali ni Božić ni Uskrs.

Kuhari su dolazili s priobalja. Cjelokupno tehničko osoblje je funkcioniralo na bazi sedmodnevnog rada i sedmodnevnog odmora. Zgrada u kojoj su bili stacionirani bila je odvojena od onih gdje su boravili zatvorenici čime se odvajalo tehničko osoblje i zatvorenike.

-Tko Vam je kuhao? Jesu li kuhari bili s Vama na otoku ili su dolazili s kopna?

Štef: Oni su imeli posebnu zgradu gde su bili i čuvari. Čuvari su sedam dana radili i sedam dana fraj. Zatvorenici su bili pomoćni kuhari, Kruh su pekli.

-Ako ste pomagali u poslovima, jeste li imali bolji tretman?

Štef: Nisi imao bolji tretman. Jedino si mogel bolje pojesti. To ti je bio tretman. Vani krasti. Jedan se dok sam ja tamo bio, vratio tri puta.

Mića: Jeli smo staru ovčetinu to je smrdilo. Losion poslije brijanja smo nalijevali u kantu koju smo skrili. Dvadeset i pet komada losiona. Hteli smo pit. Miris je izišelvon, čisti špirit smo pili. Hahahah. Ulovili su me, u mene diše ka roža, morali smo ga skriti, Gašo i ja smo sve radili. Gašo preuzmi na sebe ja imam dva mjeseca, a ti 5 godina.

Socijalni markeri su bili uvjetovani religioznom i etno-nacionalnom pripadnošću. Srpska nacionalnost i pravoslavna ispovijest bila je povoljniji socijalni marker koji je povremeno omogućavao lakše kazne i dnevne potrebe, tvrde naši kazivači. Vizualno obilježje je bilo namijenjeno Albancima i Muslimanima, koji su smatrani „najnižim“ socijalnom

grupom koja mora biti obilježena i najstrože kontrolirana. Razgovor na materinjem jeziku Albancima je bio potpuno zabranjen.

-Vi ste katolik? Kako su Vas kao pripadnika rimokatoličke ispovijesti prihvatili?

Štef: U odnosu na pravoslavce su nas gledali lošije. Oni su imali privilegije.

-Kakav je bio status Bošnjaka, Makedonaca i drugih?

Štef: Muslimani i Šiptari su prolazili najgore, i to sve zbog politike., ali i zbog ubojstava. Oni su imali vrpcu na sebi i nisu mogli razgovarati na materinjem jeziku.

Kazivač Mića je objasnio kako su pobune u zatvoru bile teško kažnjavane, specijalne jedinice su dolazile u pomoć ako je bilo potrebno. Samica i tortura su slijedile kao primjer represije koja je bila odgovor na neslaganje s uvjetima života koji su vladali na Golom otoku.

Mića: Za doručak čaša čaja i šnitica kruha. Živa bura puše i onda smo znali štrajk napraviti. Svi smo pobjegli kod pekare i gore na nju. Jedva su nas skinuli od gore. Rekli smo da idemo gore i nećemo se maknut. Došli su iz Zagreba specijalci i skinuli nas sa šmrkovima. Onda su nas na 102 i tukli svakog posebno. Nutra krvi ko da si pajcekazaklal. Završi tu školu to ti ja želim. Doktorica je krv morala brisati.

Fizičko kažnjavanje je uključivalo palice i udarce ekstremitetima. Udarci su služili kao regulacija „buđenja“ prisilnim metodama, i kažnjavanje „neprimjerenog“ ponašanja interniraca. Raspon ozljeđivanja je bio srednji i teži čime se ozbiljno može sumnjati u dobronamjernost u i dugoročnu uspješnost korektivnih metoda. Zbog tih elemenata kažnjavanja, Goli otok je usporediv s kažnjeničkim kolonijama u Rusiji, Francuskoj Gvajani i Novoj Kaledoniji gdje se na udaljenim lokacijama mogla vršiti apsolutna represija.¹⁵⁷

-Što su koristili dok su Vas tukli?

Štef: tukli su nas palicama, nogama, čim su stigli.

-Kada bi vas ozlijedili umjereno ili teže jeste li bili podvrgnuti medicinskom tretmanu?

Štef: Doktor nas je dolazio svakodnevno na otok posjećivati, on je isto bio Srb. Umjereno su vas slali na stacionar, a teže u bolnicu u Zagreb.

¹⁵⁷ Michel FOUCAULT: Politics, philosophy, culture, Routledge, 1988., str. 181.

Više o tome: *Gulag Voices, Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile*, (ur.), Jehanne M. Gheithand Katherine R. Jolluck, Palgrave, Macmilan, 2011.

-Kako su vas tukli?

Štef: Posvuda, po cijelom tijelu. A tukli bi nas i stojeći i na krevetu.

-Kako ste se osjećali zbog maltretiranja i fizičkog zlostavljanja?

Štef: Ako bi ti njemu dok te tukao što rekao, odmah 102. To ti je bila soba gdje su samice. Nisi se imao kome žaliti. To su sve bili Srbi. Ni pravosuđe ti nije moglo pomoći.

-Što ste radili na Golom?

Štef: Radio sam molariju, radio sam u kamenolomu 6 mjeseci, vozili smo u kamenolomu po štrekama male vagone pune kamenja. Kad bi ti palo to je bilo teško vratiti u vagon. Mi smo svo smeće morali odnositi. Voda se vozila s izvora iz Jurjeva. Poljeti se voda zatvarala i mi smo po ljeti bili žedni. Imali smo teške prolivei temperature, nismo se smjeli buniti. Osim ako ti se ruka ftrgla. Ovi narkomani su to teško radili. Njima je doktor dolazio jednom tjedno i davao im neke tablete kako bi izdržali. Bio je psihijatar.

-Kako ste gledali na narkomane?

Štef: Pa nikako, oni su bili ljudi ko i mi samo sto im je bilo puno teže. Nisu nas nikad dirali.

-Je li se dilalo u zatvoru?

Štef: Nije, jer se to strogo kontroliralo.

Kazivač Štef iznosi svoja sjećanja o vrsti rada koju je obavljao te ističe kako su ljetni mjeseci bili najteže podnošljivi. Internirci su u ranoj i kasnijoj fazi Golog otoka u nekim slučajevima bili slično kažnjavani. Kako ćemo iz svjedočanstava Vladimira Bobinca i Alfreda Pala vidjeti kroz audio – vizualni medij kao svjedočanstvo izazivanje dehidracije i njenih posljedica bio – politička regulacija na Golom nije izostala, već se vršila otvoreno i surovo.

4. Audio-vizualni medij kao svjedočanstvo

Ne-mjesto može biti vrlo dobro prikazano putem audio-vizualnog medija poput filma. Dokumentarni film kao svjedočanstvo ima veliku moć stvaranja impresija kod publike. Oprez treba biti prisutan pri promatranju dokumentarnog filma iz razloga što su svi kadrovi montirani i prikazani kroz viziju redatelja i scenarista. Time ne namjeravamo sugerirati kako je dokumentarni film „namješten“. Usprkos težnji nezavisnog, ideološkog ili kontra-ideološkog prikaza da ukaže na određene stvari povjesničar uvijek može iščitati određene scene i informacije kao povijesno vrelo¹⁵⁸. Peter Burke u svojoj knjizi *Očevid: Upotreba slike kao povijesnog dokaza* detaljno je raščlanio slike, umjetnička djela i filmove kao narative koji mogu pričati vlastitu priču i stvarati nezavisni ili potpuno ideološki iskaz. Povijesno-antropološkim pristupom pokušavamo locirati *domaće Drugo* koje ukazuje na marginalnu skupinu društvenog tijela, odnosno populacije koja je smještena ne-mjesto, koje paralelno egzistira s kulturalno uhodanim *mjestom*. Odlično filmsko ostvarenje *Goli* iz 2014. godine Tiha Gudac poslužit će nam kao primjer kako proces zatvaranja može utjecati na obitelj deportiraca¹⁵⁹. Pokušali smo dosad opisati elemente Golog otoka kao zatvora, izvanrednog stanja i bio-političkog kampa u kojem individue gube politički život i osuđene su na „borbu za goli život“. Ironija „golog života“ na Golom otoku jest ono što preostaje od čovjeka pri susretu s bio-političkim kampom. Moramo se usmjeriti također na perspektivu obitelji zatvorenika kao ostatka političkog života koji povremeno dolazi u posjetu u ustanove koje to imaju predviđeno u programu. Na mjestima poput ruskih kampova u Sibiru, mogućnost jednosmjerne komunikacije ostajala je tek posthumnom mogućnošću. Na to ukazuju primjeri koje možemo naći u Muzeju Terora u Budimpešti gdje su deportirani urezivali posljednje riječi na osobne predmete koji su posthumno bili slani obitelji. Razdvajanje od uže obitelji teško je i može obilježiti zatvorenika jednako kao i ostatak obitelji. Posebno teško pada razdvajanje u

¹⁵⁸Peter BURKE: *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London, 2001., str. 154.-156.

¹⁵⁹Tiha GUDAC: *Goli, Factum*, 2014. Film je osvojio nekoliko nagrada poput:

Rough Cut Boutique na Sarajevo Film Festivalu 2013.,

Sarajevo Film Festival 2014. – Srce Sarajeva za dokumentarni film

Međunarodni festival dokumentarnog i kratkometražnog filma DokuFest Prizren 2014. – natjecateljski program Balkan Dox

Zagreb Film Festival 2014. – posebno priznanje žirija u kategoriji dokumentarnog filma

Međunarodni filmski festival u Trstu 2015. – nagrada Srednjoeuropske inicijative (inCE)

Međunarodni festival filmova o ljudskim pravima Jedan svijet 2015.

Međunarodni filmski festival u Sofiji 2015. – posebno priznanje u kategoriji dokumentarnog filma

Festival dokumentarnog filma u Ljubljani 2015. – nagrada Amnesty International Slovenija za najbolji dokumentarni film

Međunarodni filmski festival u Vilnius "Kino Pavasaris" 2015

Beogradski festival dokumentarnog i kratkog filma 2015. – Zlatna medalja za režiju; nagrada publike; Zlatna medalja za najbolju produkciju (Nenad Puhovski)

slučaju kada zatvorenik smatra da je nepravедno okrivljen ili jednostavno utamničen bez mogućnosti posezanja za sudskim rješenjem. Posjetitelji zatvorenika su nadgledani i kontrolirani čime unutar panoptičkog sustava¹⁶⁰ apsolutne kontrole poput zatvora, za razliku od ostalih panoptičkih ustanova koje imamo u društvu, slobodni pojedinci, ne-kriminalne individue bez dosjea i uvođenja u kriminalistički diskurs postaju objektom kontrole. U obitelji Gudac koju upoznajemo kroz film, Marijan Fučan, koji je bio interniran od 1950. do 1954. godine je „Dida“, „Nana“ je njegova žena, a Đurđica je njihova kćerka i majka Lenki i Tihi koja je autorica tog dokumentarnog filma. Uz njih se pojavljuje i njihov otac Vladimir koji ne živi s njima, kako saznajemo u filmu. Ovdje možemo pratiti tri generacije jedne obitelji, u kojoj svaka pristupa Golom otoku kroz specifičnu prizmu. Time otvaramo pitanje opsega penetracije zatvora kao institucije koja svoje mehanizme kontrole i kažnjavanja usađuje kroz generacije određene obitelji i naraštaje određene kulture i cjelokupnog društva. Treća generacija obitelji je ona koja problemu pristupa kritički i analitički, želi riješiti misterij tog pitanja od korijena problema. Goli otok, tabu tema obitelji Gudac, obilježila ih je nepovratno. Ovdje možemo propitkivati legitimnost ovog tipa kontrole društva i cjelokupne ideje panoptičkog ustroja. Panoptički ustroj ovdje djeluje kao mehanizam koji evoluirao u organizam i djeluje u društvenom tijelu, odnosno populaciji iznutra, kao vrsta virusa. Kažnjavanje pojedinca zbog svojih djela mora biti ograničeno na njega samog, iako u praksi to zapravo nije tako. Pedagoška sintagma gdje „svatko treba biti odgovoran za svoje postupke“ stavlja težinu posljedica na savjest i u dosjee pojedinca. Ne postoji pitanje kazne i propusta samog panoptičkog ustroja koji kažnjava individue koje nisu dio kriminalne populacije, koje

¹⁶⁰Panopticism je Foucault okarakterizirao kao tehnologiju iznuđivanja velike moći sićušnim disciplinskim tehnikama moći, kao stroj za stvaranje i održavanje moći neovisno o tome tko je izvršava i tko je provodi¹⁶⁰. Moć je operacionalna i kvalificira one koji ju posjeduju i one nad kojima se prakticira, raspoređuje i klasificira ih u određenu skupinu unutar institucije. Neprekinuti kontinuitet dominacije, pobjeda nad zatvorenima, u panoptičkom sustavu ona teži izbjegavanju fizičkog sučeljavanja te uvođenju obeshrabrujuće moći. To čini elementima poput prstenaste arhitekture u kojem središnji toranj vrši potpuno nadgledanje bez konkretnog lica onog tko nadgleda, i očituje se kao bezlični stroj. Panoptička shema sa svojim napućima daje mogućnost da manji broj ljudi nadzire veći broj ljudi, što danas možemo vidjeti u omjeru broja čuvara i ostalog osoblja i ukupnog broja zatvorenika. Jeremy Bentham je predstavio Panoptikon s namjerom da ga iskoristi kao potencijalni alat za reformaciju morala, odgoja, obrazovanja, izlječenja društva i ojačavanje industrije. Panoptikon ima ulogu proširenja uvjeta diskursa, gdje putem discipline radi pomak političke osi sa kontrole i isključivanja u stvaranje i razradu te unaprjeđenje samog diskursa. Vojska je dio društva, institucija koju treba disciplinirati da sama postaje disciplinirajući uzor koji će služiti kao prototip discipliniranja cijelog društva. Moderno društvo je disciplinarno društvo koje kroz discipline kao tehnologije moći preobražava i stvara svoj oblik i ustrojstvo. Relacije između silnica moći uspostavljaju se u svim segmentima društva, čime stvaraju i uobličuju međusobne odnose. Michel Foucault: *Nadzor i kazna*, Zagreb, 1994.

ne nose teret kriminalne individue. Upravo je taj segment filma posebno važan – istraživanje i sjećanje Tihe Gudac nudi nam percepciju treće generacije koja se kroz sretna sjećanja druženja s djedom pokušava prisjetiti kada je interniran na Goli otok. Istraživanjem prošlosti subjekt može izmijeniti percepciju gledanja na neki događaj koji još dublje govori i upućuje na kažnjavanje ne samo pojedinaca nego i njegove obitelji. Ovdje imamo posebnu vezu prve i treće generacije djeda i unuke koja procesom spoznaje o internaciji proživljava teške trenutke. Taj proces otkrivanja tabua utječe na cijelu obitelj, mijenja perspektivu sjećanja svih aktivnih sudionika. Autorica filma, rođena 1982. godine u Zagrebu, otkriva kako je sve internirce morala zvati „tete“ i „stričevi“ čime se stvara emocionalna veza između prve i treće generacije i su-interniraca. „Politika nakon čašice više“ bila je uznemirujuće sjećanje gdje su se otkrivala neugodna sjećanja poput izjave Marijanove žene: „Nemoj Marijane, opet će!“ , „kad su nanu tukli“ i „kada dede nije bilo“ što su sjećanja ukalupljena u povijest jedne obitelji čiji sadržaj nakon procesa spoznaje poprima drukčiju reprezentaciju. Radnja filmase uvelike gradi upravo oko otkrivanja „nemogućnosti“ Marijana Fučkana da bude otac i suprug tijekom vremena provedenog u internaciji. Njegova supruga bila je fizički zlostavljana jer se trebala odreći svog muža kojeg su pred njom „neimenovani pripadnici službe“ proglasili „neprijateljem države“. Đurđica, autoričina majka, rođena je s 1,25 kilograma težine čime se želi ukazati na povezanost fizičkog zlostavljanja i rođenja s smanjenom težinom. Bosiljka, sestra majke Đurdice, nije liječena zbog opravdanja kako je dijete „neprijatelja države“ čime je stvorena zabrana političkim pravima individue što se može interpretirati i sagledati kroz prizmu „problema golog života“, a koji se proteže na članove obitelji interniraca. Tu vidimo jačinu tvrdnje koju nam nudi Renata Jambešić Kirin:

„Službena je ideologija penetrirala u osobnu psihologiju, dijelila bračne krevete i bratske sveze unutar i izvan logora, kopala „po majčinoj utrobi, po braći, sestrama““¹⁶¹

Datum koji je nepovratno obilježio majku Đurđicu jest 24.3. 1951. godine, kada je Bosiljka umrla. Dok je njena majka, s prabakom Gizelom išla u Zagreb vlakom, s njima su išle Bosiljka i Đurđica. Sjećanje „kako ujutro drži tek rođeno živo dijete, navečer drži mrtvo drugo svoje dijete“ jest mentalna slika koja joj se vječito urezala u sjećanje. Jednako je sjećanje interniraca iz Auschwitza koji se sjećaju boravka prije i poslije internacije, ali internacija ostaje u sjećanju vječno utisnuta bez mogućnosti uklanjanja. Tiha Gudac nam

¹⁶¹ Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str. 92.

pričom o djedu i njegovoj ljubavi prema gljivama otkriva ljudsku stranu internirca, sa svojom željom za prirodom. Nasuprot tome stoji flora i fauna Golog otoka na kojoj je on samo broj, s oduzetom ljudskošću te prisilom na ponašanje koje je bilo protivno njegovoj volji. Sestra Lenka sjeća se „pritajene agresije“ koja je bila prisutna u njihovoj obiteljskoj kući. Ističe kako djed nije podnosio „tužakanje“ i uporno je ponavljao: „Nikad ne smiješ nikoga izdati!“. Osobnu biografiju djeda Marijana saznajemo u fragmentima poput završetka školovanja u gimnaziji kada počinje Drugi svjetski rat. Uključuje se u antifašistički pokret i radi u ilegalnoj štampariji koja je podržavala antifašistički pokret. Bio je industrijski rukovodilac u FNRJ te dobiva posao nakon rata i postaje rukovodilac više tvrtki. Prvo se spominje Kraš, nakon njega Badel Sesvete i onda Kalnik. U međuvremenu ženi Milju i započinje obiteljski život. Zaokret u životu događa mu se kad biva udaljen sa dužnosti „po organima državne sigurnosti“ i lišen slobode. Za to razdoblje vezano je sjećanje kada „ljudi oko dede nestaju“, „Teta“ Vera¹⁶² i njen muž Gabrijel bili su najbolji prijatelji „Dede“ i „Nane“ te su se upoznali 1954. godine jer su tada oboje bili na Golom. Vršen je pritisak da se „cinka“ Gabrijela i ostale kolege sa radnog mjesta. Tražili su ih da podnesu pismeni izvještaj o svim razgovorima, uz prijetnju: „Znamo sve, samo vi napišite.“ Uz takve izjave vezana je i sljedeća: „Ideš sad na jedno mjesto gdje ćeš sve da kažeš, i sve što smo ti lijepo nudili da kažeš... a već ćeš(reći) do zadnje točke!“ što su bile riječi koje su upućivale na njegovo slanje i internaciju na Golom otoku. Vera Winter pripovijeda kako nitko nije znao za taj zatvor, čak ni na putu dok su bili privedeni i odvezeni na njega.

Niz kaznenih akcija s elementima sramoćenja ukazuje na traumatsko obnavljanje fantazmatskih slika nasilja iz nacističkih logora: šišanje do kože škarama za ovce, grupno skidanje do gola i dezinfekcija, višekratno postrojavanje na prozivku, lažna strijeljanja, vezivanje bodljikavom žicom, robijaška odjeća i obuća neprimjerene veličine, udaranje mokrim konopcem po stražnjici, nošenje pogrdnih natpisa na tijelu, čišćenje wc-a i kanalizacije, tjeranje na plač i moljkanje za milost.¹⁶³

„Špalir žena“ je sintagma koja simbolizira ritual dočeka na Golom otoku gdje je svaki novi internirac bio izudaran od strane drugih kažnjenika, pod prijetnjom da će u slučaju odbijanja i sam osobno biti kažnjen. Vera Winter posebno ističe trenutak kada novi internirac padne na tlo prilikom udaranja kao neugodno sjećanje jer tada mora biti još jače fizički kažnjen. Ukazuje na izuzetak „aklimatizacije na preodgajanje“ i karantene, i uvođenje trajnog

¹⁶²<http://www.documenta.hr/hr/osobna-sje%C4%87anja-vera-winter.html>, Adresa preuzeta: 20.2.2015.

¹⁶³Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str. 99.

izvanrednog stanja koje prate šok i konstantna tortura. Vera Winter prisjeća se događaja kad je jedna zatvorenica rekla čuvaru da je gladna i zbog te izjave pretučena. Kazna je uključivala *kiblovanje* koje je označavalo stavljanje glave do metalne kante koja je služila kao improvizirani sanitarni čvor gdje su ostali internirci vršili nuždu pored glave kažnjelog zatvorenika. Jedna od posebno uznemirujućih kazni bila je „bičevanje na dasci“ koja sama po sebi ukazuje na način vršenja kazne. Ističe kako su gladovanje i žeđ bili sastavni dijelovi svakodnevice kao elementi trajnog izvanrednog stanja i stalno prisutne kazne. Svi internirci bili su fizički kažnjavani i demoralizirani. Kao dobar prijatelj djeda Marijana, „Stric Pal“ (Alfred Pal), kojeg je upoznao tokom internacije jedan je od svjedoka katastrofe subjekta. Upoznavanje s Marijanom bilo je prilikom kada je Marijanu pozlilo tokom nesnosnih uvjeta kojima je bio izložen. Marijan se gušio, a nitko od interniraca nije mu smio pomoći. Izoliranje pojedinca unutar grupe dovodi do slamanja kolektiva koji nema priliku biti povezan i stvoriti društvene odnose koji bi uveli svojevrsno „normalno stanje“. Iskaz moći izvanrednog stanja u svojoj punoj snazi pratio je internirce tokom boravka u zatočenju. Alfred Pal, poznati hrvatski slikar i jedan od najpoznatijih interniraca na Golom, opisuje ju kao: „torturu koja nema veze s čovjekom jer nema suđenja, advokata, obrazloženja koje prati totalno slamanje čovjeka“¹⁶⁴. Ovu svakodnevicu zatvorenika prati panoptičko djelovanje grupe gdje svatko nadgleda svakog: „Potreba da svatko svakog cinka.“ Renata Jambrešić Kirin navodi mnoge slučajeve gdje se od žena tražilo da izdaju muža, obitelj na način da ispričaju potanko svaki detalj kojeg se mogu sjetiti o svojim najbližima¹⁶⁵.

Ali kako rezistentnost ljudskog tijela i otisci u njemu sedimentiranih znanja uvijek iznova svjedoče o objektivnoj krhkosti i limitiranosti simboličkog poretka, tako su retoričke prakse prinudne ispovjedi-ono totalitarno i neizdiferencirano sve, sve sve koje se moralo referirati-kažnjenici/-ice doživljavali kao „diskurzivne fekalije“, kao paranoidni i uzaludni pokušaj da se kažnjenik svede na status žrtve kojoj je „konfisciran govor“ i „oduzeta suština“ (Aćin, 2003:154).¹⁶⁶

„Inkvizicija cinkarenja“ poprima svoj vrhunac kada se stvara situacija gdje se svaka individua boji da će biti okrivljena, i kada ona sama mora okriviti drugog, bio on kriv ili ne. Iz svjedočenja koja nam nude Renata Jambrešić Kirin i Tiha Gudac nikako ne možemo oteti se tom dojmu. Jedan sveopći strah koji se uvukao među internirce stvara psihološku stravu koju

¹⁶⁴Tiha GUDAC: *Golj*, Factum, Zagreb, 2014.

¹⁶⁵Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str.92.

¹⁶⁶Isto 101.

moгу nadići samo oni rijetki. Tehničko osoblje formuliralo je takve situacije kao *revidiranje* što je značilo verbalno izjašnjavanje o svakom pojedinom razgovoru kojeg je vodio internirac te potencijalne planove koje su imali međusobno. Jedan od dirljivijih trenutaka je osobno pismo Marijana svojoj ženi u kojem piše kratko i sažeto: „Živ sam!“ te „Volim te Miljo moja.“¹⁶⁷ Na drugoj strani vodene površine i kopna vršen je drugi oblik represije prema majci Đurđici i baki Milji koje su maltretirane i uvjeravane da napuste i odreknu se Marijana kako bi ga slomili informacijom da ga se obitelj odrekla. Alfred Pal ističe kako na Golom otoku „nema mučenja koje možeš zamisliti a da nisu bila tamo“ uz, dakako, „ispiranje mozga“ kao i zabranom komunikacije. To je bila situacija u kojoj pojedinac izložen posebnoj represiji ne smije razgovarati sa ostalim internircima i čuvarima, ali od svakog smije biti udaran i maltretiran pljuvan, psovan i ponižavan. *Sizifov posao* je označavao nošenje hrpe kamenja na brdo i u trenutku dolaska na vrh primanje naredbe da se kamen odnese nazad u more.

U dokumentarnom filmu *Goli otok*, iz 2012. Godine u produkciji Art De Facta i koprodukciji Hrvatskog državnog arhiva kojeg je režirao Darko Bavoļjak rođen 1961. godine imamo prikaz Golog otoka kroz intervjue sa Alfredom Palom i Jovom Kapičićem, gdje se suprotstavljaju svjedočenja „odozgo“ i „odozdo“.

Alfred Pal, dizajner i slikar, sudionik NOB-a, izgubio cijelu obitelj u Holokaustu, u talijanskom zarobljeništvu tijekom Drugog svjetskog rata proveo 2 godine, a na Golom otoku 3,5 godine.

*Jovo Kapičić, narodni heroj, general, načelnik UDB-e, jedan od organizatora logora na Golom otoku, nosilac najviših jugoslavenskih počasti i odličja.*¹⁶⁸

Prikaz političkog života kako ga shvaća Giorgio Agamben, u slučaju spomenutih dvoje ljudi ukazuje na određeni nesrazmjer i nelogičnost. Nesrazmjer se vidi u istaknutosti Jove Kapičića koji vrši dužnost načelnika UDB-e zahvaljujući svojoj „slavnoj“ prošlosti gdje se kroz Drugi svjetski rat i rani period socijalističke Jugoslavije pojavio kao vrlo važna ličnost koja osigurava unutarnju stabilnost države zbog svog obavještajnog rada. Kapičić u intervjuu daje apologiju socijalističkoj Jugoslaviji na način da uspostavlja dihotomiju između pristupa Staljina i Tita svojem stanovništvu jer smatra kako je Tito stvarao državu koja će se bolje

¹⁶⁷Tiha GUDAC: *Goli, Factum*, Zagreb, 2014.

¹⁶⁸Darko BAVOLJAK: *Goli otok*, Art De Facto, 2012.

brinuti o stanovništvu nego SSSR Josifa Visarionoviča Staljina. Bojao se da bi oni koji su okrenuli leđa Titu mogli u suradnji s Rusima izvršiti pokolj u Jugoslaviji.¹⁶⁹

Ja moram da filtriram kao onaj što hvata ribe ustaše, četnike, Belu gardu, inostrane špijune, popove... (Jovo Kapičić)¹⁷⁰

To su bakterije koje zaraze zdrav organizam... (Jovo Kapičić)¹⁷¹

Ja ne kažem da smo mi sveci...mi smo prije toga imali ruke do lakta u krvi zbog rata... (Jovo Kapičić)¹⁷²

Niko ne razumije, svi kažu da smo preterivali...a niko ne pominje da smo i u ratu preterivali...(Jovo Kapičić)¹⁷³

Stav Jove Kapičića o Golom otoku ukazuje na slabu mogućnost pomirenja stavova između tehničkog osoblja i službenika UDB-e i interniraca. On iz svog kuta gledanja ukazuje nužnost bio-političkog kampa u formi Golog, iako ne želi priznati zločine koji su se tamo odvijali u dormi prekomjerne torture i fizičkog i psihičkog slamljanja interniraca koje je često vodilo samoubojstvu¹⁷⁴. On kroz svoje izjave povezuje borbu u Drugom svjetskom ratu i očuvanje stabilnosti socijalističke Jugoslavije od „bakterija“ te se smatra osobom koja je nijansirala i vršila „karantenu“ nad protivnicima države tako što je „sortirala“ sve frakcije. Isticanje prekomjernog nasilja u ratu i poratnom razdoblju ukazuje na postojanje izvanrednog stanja jer se ratno stanje u vidu ukidanja političkih prava prenijelo na mirnodopsko razdoblje.

S druge strane Alfred Pal i njegov tretman primjer je nelogičnosti da jedan borac NOB-a i ratni zarobljenik nakon par godina završi kao neprijatelj države za čije se stvaranje borio.

U ono vrijeme nitko te nije pred sud stavio, ideš ti dole, sve ćeš već sam priznat...(Alfred Pal)¹⁷⁵.

¹⁶⁹Darko BAVOLJAK: *Goli otok*, Art De Facto, 2012.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ Isto.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Isto.

Ležali su internirci u boksovima, na tri kata raspoređeni, (AP daje usporedbu sa odvožnjom crnog roblja u SAD).(Alfred Pal).¹⁷⁶

Uхватili su me za noge i za kosu i izbacili van na obalu kada su nas dopremili na Goli. (Alfred Pal).¹⁷⁷

Trčao sam kroz špalir i pljuju me, a svaka 5-6 mi uleti u usta i to me zadržalo na nogama...rekoh baš vam hvala.(Alfred Pal).¹⁷⁸

Stavili su me u bačvu i držali pod vodom minutu, minutu i pol...sva sreća da sam prije toga udahnuo.(Alfred Pal).¹⁷⁹

Nakon toga čekalo nas je 2500 ljudi, kao zmija poredani, koji su nas tukli ako su stigli...(Alfred Pal).¹⁸⁰

Alfred Pal daje prikaz *špalira*, tehnike kažnjavanja koju spominju i ostali internirci u kojoj je zadobio višestruke ozljede, kao i mnogi drugi koji su tu vrstu torture morali proći. Poniženje zbog pljuvanja i vrijeđanja te izbacivanja s broda na vrlo neugodan način ukazuje na potpunu nezainteresirnost tehničkog osoblja za zdravlje interniraca. Brutalnost nad internircima teško može opravdati Kapičićeve tvrdnje poput:

Vi ste borci (NOB) kao i ja i niko vas ovde pipnut neće.(Jovo Kapičić)¹⁸¹

Neki su lovili ribu, neki izrađivali šolje, neki izrađivali stolice...to su radili tamo...(Jovo Kapičić).¹⁸²

Negiranje fizičkog zlostavljanja predstavlja nemogućnost suočenja sa negativnim posljedicama internacije koja je zamišljena kao društveno korisni rad u trajanju od 24 mjeseca. Postojala je mogućnost produljenja kazne ili ponovne internacija što je stvorilo ozračje nepovjerenja.

Trebao je svaki agent UDB-e otkucati dvojicu, i onda ta dvojica otkucati dvojicu...tim redom je Goli otok rastao...(Alfred Pal).¹⁸³

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto

UDB-a je uspjela na Golom stvoriti mrežu doušnika što im je i bio cilj kako bi im dojavljivali razne informacije.(Alfred Pal).¹⁸⁴

Po izlasku trebalo je potpisati obavezu na suradnju s UDB-om(Alfred Pal).¹⁸⁵

Ovdje se pokušalo dokazati čovjeku da si nitko i ništa...(Alfred Pal).¹⁸⁶

Zajedno sa pacovima si ovdje dijelio šta si dobio za jesti...(Alfred Pal).¹⁸⁷

Alfred Pal objašnjava svrhu Golog otoka te ga objašnjava kao regrutacijski centar za doušnike obavještajne službe koja je vraćanjem fizički i psihički slomljenih interniraca u društvo imala „osiguranje“ kako će i ostati preplašeni i nesigurni te neće pokušati nikakve subverzivne akcije. Rezultat je obimna represija nad individuama i njihovim obiteljima što je moglo stvoriti jedino averziju spram države ili potpuno povlačenje u sebe i ustrajanje na zaboravu tog razdoblja života interniraca.

Neću da kažem da smo sve namjerno mučili...izdali su svoju otadžbinu....niko ne priča kako sam pustio neke...niko nije u novine dao da su pušteni sa Golog otoka...

Oni u vladari, a ja sam izvršni organ...(Jovo Kapičić).¹⁸⁸

Grebanje duše, dokumentarni film autora Mire Brankovića, u produkcij HRT-a iz 2014. donosi svjedočanstvo Vladimira Bobinca, umirovljenog profesora povijesti, koji je također bio interniran na Golom.

Bio sam sam za Novu godinu jer nisam htio da druge optuže ako ih vide s nama...(Vladimir Bobinac).¹⁸⁹

Ovom izjavom Bobinac pokušava ukazati na nepovjerenje koje je internirac gajio u sebi čak i nakon odlaska sa Golog. Izbjegavanje „normalnih“ ljudi imalo je funkciju odbijanja „cinkanja“ ili neke druge mogućnosti kojom bi se povećao broj kažnjenika na Golom. Nepovjerenje koje prelazi u paranoju rezultat je vidljiv kod Bobinca godinama nakon internacije.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Miro BRANKOVIĆ: *Grebanje duše*, HRT, 2014.

Prebijali su nas u utrobi broda, odjeća im je bila od čudnog sukna, neki su vikali da će nas baciti u more...Prepoznao sam kolegu sa Filozofskog koji je prebijao ljude dok sam bio u utrobi broda...(Vladimir Bobinac).¹⁹⁰

Kažnjenici tuku kažnjenike...(Vladimir Bobinac).¹⁹¹

Kad si skinuo robu i bacio je sa sebe, ostavio si dio sebe na tom kamenu... dobijaš prljave dronjke i postaješ dio izbezumljene mase koja samo više udri...to najviše boli...(Vladimir Bobinac).¹⁹²

Ako je čovjek žedan to je bila neprijateljska izjava... na Golom nema gladnih, žednih...(Vladimir Bobinac).¹⁹³

Dva decilitra vode nije bilo dovoljno za preživjeti, ali vode je bilo i u hrani...(Vladimir Bobinac).¹⁹⁴

Bobinac ukazuje na internaciju kao stvaranje novog identiteta i nasilno ukidanje starog putem promjene odjeće i konstantnog ponižavanja, zlostavljanja i „cinkanja“. Nemogućnošću izjave „žedan sam“ zatire se i najmanji trag ljudskosti te se „ulazi“ u biološku sferu internirca ukidanjem osnovnih bioloških potreba.

To su samo radilišta nisu logori, logora ne može biti u socijalističkoj zemlji...(Vladimir Bobinac).¹⁹⁵

Susret sa isljednikom izgledao je tako što bi internirac pognut trebao pognuti i izjaviti: ime i prezime, javljam se na raport jer sam izdao Tita i Partiju.(Vladimir Bobinac).¹⁹⁶

Ti ćeš svoju utrobu izbljuvati i kosti ostaviti ako ne kažeš sve šta znaš...isljednik UDB-e(Vladimir Bobinac).¹⁹⁷

Nije se smjelo reći da nisi kriv jer to znači da si govorio protiv onog koji te ovdje doveo.(Vladimir Bobinac).¹⁹⁸

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² Isto.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Isto.

Vladimir Bobinac i Alfred Pal s jedne strane i Jovo Kapičić s druge strane svojim izjavama odražavaju društvo i, čini nam se, njegovo naličje. Službeni prikaz i hladan stav visokopozicioniranog službenika socijalističke Jugoslavije odražavaju službenu verziju koja prikazuje Goli kao mjesto gdje se ljude „preodgajalo“ u vrlo blagom zatvorskom sustavu koji je trebao biti mjesto gdje će se kriza na relaciji Tito-Staljin riješiti na način da će se protivnike režima „izolirati“ i „preodgojiti“ te kasnije nanovo uspješno integrirati u društvo. Internirci svojim svjedočanstvima daju drukčiji prikaz, „društva unutar društva“ koje funkcionira u trajnom izvanrednom stanju. Postupanje prema internircima, dnevni red, vrste kazne, dubina zadiranja u ličnost interniraca putem kontrole prehrane, trovanja, nepostojanja higijenskih uvjeta i ponižavanja odaje razrađeni sustav kontrole populacije koji se razvijao sustavno i čija evolucija nadilazi vremenska razdoblja, društvena uređenja i teritorijalne granice.

5. Zaključak

Sukob sa SSSR-om zaoštrio se Rezolucijom Informbiroa 1948 godine što je prouzročilo otvaranje političkog logora u ljeto 1949. godine.¹⁹⁹ Metoda usmene povijesti koju smo koristili u ovom radu služila nam je kako bismo došli do svjedočanstva interniraca. Izabrali smo ovaj pristup kako bi pridonijeli opusu istraživanja o Golom otoku. Uz svjedočanstva dvojice kazivača koristili smo i memoare interniraca te medij dokumentarnog filma kako bismo čim bolje razumjeli svakodnevnicu zatvorenika na Golom. Memoari koje smo obradili u ovom radu donose svjedočanstva interniraca koji su bili zatočeni u ranijoj fazi logora na Golom otoku. Kroz njih smo uočili pojačanu represiju nad internircima u svrhu iznuđivanja priznanja o surađivanju sa staljinistima i „cinkanju“ ostalih suradnika. Metode iznuđivanja uključivale su ritualno sramoćenje i fizičko kažnjavanje koje je imalo svrhu psihičkog slamanja zatočenika. Internirci su period zatvaranja doživjeli traumatično kako su iznijeli u svojim svjedočanstvima. Kazivači kojima smo nadjenuli nadimke Štef i Mića posvjedočili su pak o kasnijoj fazi logora na Golom na kojem su bili internirani krajem 60-ih, odnosno 70-ih godina. Kod njihovih kazivanja mogli smo uočiti da se represija nad internircima u vidu fizičkog kažnjavanja nije prestala provoditi, iako od njih nije trebalo iznuditi priznanja o subverzivnom djelovanju. Renata Jambrešić Kirin je u svom radu *Šalje Tito svoje na ljetovanje: kažnjenice u arhipelagu Goli* u knjizi *Dom i svijet*, u kojem se posvetila zatvorenicama na otoku Sv. Grgur, ukazala na dodatnu, rodnu, dimenziju kažnjavanja koja je bila prakticirana nad internirkama. Ustvrdila je da su žene bile kažnjavane puno dublje od muškaraca, jer ih se pokušalo rodno osramotiti i desubjektivizirati.²⁰⁰ To je, osim fizičkog kažnjavanja, uključivalo i pokušaj zaustavljanja menstruacije podmetanjem posebnih dodatak u hranu, izlaganje na „zid srama“ u slučaju optužbe za homoseksualnost ili sodomiju.²⁰¹ No, prema iskazima interniraca i oni su kroz izlaganje lošim higijenskim uvjetima i teškom fizičkom radu bili izloženi bolesti, povišenoj temperaturi i degradaciji prilikom *kiblovanja*. *Špalir* je kazna koju su oba spola doživjeli što ju vjerojatno čini jednim od univerzalnih obilježja Golog otoka. Nju su u dokumentarnim filmovima *Goli*, *Grebanje duše* i *Goli otok* spomenuli u svjedočanstvima Vera Winter, Alfred Pal i Vladimir Bobinac. S druge strane imali smo svjedočanstvo Jove Kapičića, koji je bio jedan od „kreatora“ ovog stravičnog mjesta koji pripovijeda kako te kazne nisu bile toliko rigorozne. Svakako se veliki

¹⁹⁹ Martin PREVIŠIĆ: *Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948.-1956.)*, Historijski zbornik, Vol. 66, No.1, veljača 2015. str. 192.

²⁰⁰ Renata JAMBREŠIĆ KIRIN: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008., str. 110.-111.

²⁰¹ Isto 90.-91.

broj svjedočanstva interniraca ne može zanemariti posebno ako nakon 1958. godine imamo „ostatke“ ritualnih kažnjavanja poput *kiblovanja* i *samice*. Dokumentarni film *Goli Tihe Gudac* daje nam uvid u „produljenu ruku“ kažnjavanja koja je utjecala na obitelj interniraca, a to je tema prisutna u kazivanjima i interpretaciji u radu Renate Jambrešić Kirin²⁰².

Goli otok je kompleksan fenomen koji je potrebno sagledati iz više perspektiva. U radu smo pokušali pokazati zaokret kažnjavanja osuđenika za prekršaj ili kazneno djelo s mučenja na zatvaranje. Mučenje je tehnika kažnjavanja koja se fokusirala na tijelo osuđenika, snažnu fizičku bol i patnju, podvrgnuto pogledu javnosti, mase, zastrašenetakvim prizorom. Kod takvog je kažnjavanja suveren iskazivao svoju apsolutnu moć nad podanicima, kako nad onim koji pati tako i nad onim koji gleda. Time se stvarao ritual kažnjavanja koji je uključivao suverena i individuu kao obrnuto proporcionalne točke sustava moći. Publika je služila kao svjedok, element i čuvar znanja. Time je odnos znanja i moći obuhvaćao individualno i kolektivno. Svjedočanstvo takvog rituala je moralo biti prenošeno i usmeno čuvano u memoriji kao represivni element i iskaz neupitne moći. Vojni aparat i sudsko-policijska sprega činili su represivni element koji je obuhvaćao čitav ritual i služio kao sigurnosni sustav moći. Zatvaranjem i korekcijom zatvorenika počinje nova era kažnjavanja. Razvija se ekonomija kažnjavanja koja obuhvaća usku spregu moći i znanja. Arhitektura, teorija kažnjavanja, tehničko osoblje koje uključuje suca, policijski aparat, zatvorske čuvare, pedagoge, svećenike, psihologe, psihijatre i medicinske stručnjake čini elemente ekonomije koja se razvija oko zatvorskog sustava. Represivni sustav zapošljava heterogenu skupinu stručnjaka iz čega se rađa diskurs znanja o zatvaranju. Centralna točka stvaranja znanja je zatvorenik. On putem sudske pravomoćne osude postaje objekt proučavanja. Zatvorski karton i njegov identifikacijski broj nagoviještaju stvaranje jednog od oblika *homo sacera*. Psihijatrijsko vještačenje, medicinski pregled, pedagoški preodgoj i prisilni rad su elementi znanja i moći koji se ispresjecaju ne više u samom tijelu, već i u duši osuđenika. Artikulacija kažnjavanja duše uvjetuje arhitektonskariješenja gdje pojedinci moraju biti smješteni, raspoređeni, uvedeni u sustav, obeshrabreni organizacijom prostora i zaprekama. U tom trenutku izolacijom od vanjskog svijeta počinje kažnjavanje duše. Razvojem psihijatrijskog diskursa, na što ukazuje Michel Foucault, razvija se i kriminalistički diskurs koji stvara mogućnost postojanja kriminalne individue. Tu individuu treba odstraniti iz društvenog tijela „kirurškim zahvatom“ zatvaranja u specijaliziranu ustanovu koja će služiti kao nulta točka preodgoja. Novo odgajanje prati moralno-radna praksa gdje se kriminalna individua označuje

²⁰² Isto 91.-93.

kao loša, nepoželjna i podložna apsolutnom kažnjavanju. Panoptikon Jeremyja Benthama dobio je svog stanovnika.

Ovaj pristup zatvoreničkom društvenom tijelu mijenja se u 20. stoljeću. Razvojem medicine mijenja se i pristup cjelokupnom društvu. Veće znanstvene mogućnosti u razmatranju tijela i duše uvjetuju pojavu biološkog tijela. Ovim otkrićem kažnjavanje prodire duboko u ljudski organizam gdje se može vršiti na rodnoj, etničkoj i nacionalnoj premisi. Socijalni darvinizam, rasizam i društvene nejednakosti samo su fenomeni novog znanja o fizičkom i psihološkom tijelu čime tehnologija moći prodire dublje u tijelo i koristi znanje kao stvaranje novih elemenata represije nad čovjekom. Giorgio Agamben je pokušao ustvrditi kako bio-politika postoji od razdoblja klasičnog Rima, dok ju Foucault pronalazi u 13. stoljeću putem ispovjedi kao elementa stvaranja subjektivnosti²⁰³. Razlika Foucaultova i Agambenova shvaćanja jest u bio-politici kao praksi društvenog djelovanja i subjektivaciji individue i njenom poistovjećivanju identiteta sa moralom. Tu Michel Foucault vidi element gdje individua može biti uvedena u sustav kažnjavanja i poimanja svijeta. Izvanredno stanje je političko okruženje i uvjet u kome *homo sacer* egzistira jer je pravno određen i isključen iz političkog života putem pravnog oduzimanja nečeg što stječe po rođenju. Bio-politika je omogućila stvaranje biološkog života kao stanja pravnog vakuuma u kojem je čovjek ugrožen. Bitno je istaknuti kako su države s razvijenom demokratskom ideologijom prve uvele takvo stanje što je kasnije nacistički projekt usavršio u thanato-politički stroj. *Homo sacer* egzistira u političkom vakuumu i otvara prostor normalizaciji thanato-politike, praksi kojane postoji u uhodanoj društvenom poretku. Pravno i kulturno izuzeće ne-mjesta stvara mogućnost da čitavi narodi, društvene grupe, raso, rodno i klasno podijeljene budu meta i objekt thanato-politike. Goli otok je mjesto koje je objedinilo sve aspekte ovog rada. Tehnike kažnjavanja, mučenje zatvaranje, lokaciju ne-mjesta, izvanredno stanje kao politički egzistencijalni model i individuu koja proživljava to strašno iskustvo: zatvorenik, osuđenik, *homo sacer*, biološka individua koja je objekt svakodnevnih praksi ovih uvjeta tehnologije moći. Sjećanja interniraca Auschwitzta i Golog ispresijecaju se u ovim točkama zajedno sa mnogim sličnim ne-mjestima represije nad individuum. *Homo sacer* i izvanredno stanje posljedica su bio-političke paradigme, nove geo-bio-politike država i dominantne klase.

Kako izgleda Goli danas? Na to pitanje odgovorio je Branko Cerovac koji je zajedno sa Svenom Stilinovićem i Brankom Čargonjom izvršio prema svojim riječima „desant na Goli

²⁰³ Isto 102.-103.

otok“ 2000. godine, kako bi ustvrdio pravo „stanje na terenu“. ²⁰⁴ Ustvrdio je da bi Goli otok mogao postati svojevrsni „muzej sjećanja“ kako bi podsjetio na mračni dio socijalističke Jugoslavije, gdje se tokom 1949.-1953. godine sve zatvorenike nazivalo „bandom“ bez obzira na razlog zbog kojeg su završili ondje. ²⁰⁵ Osim mračne povijesti posjeduje i neke zanemarene karakteristike. Danas je Goli otok zaštićena biocenoza uključujući i podmorje. ²⁰⁶ No, ono važnije što je Branko Cerovac htio naglasiti jest da Goli otok nakon svih događaja koji su se na njemu odvili i dalje posjeduje određene mogućnosti i neotkrivene potencijale.

²⁰⁴Branko CEROVAC: *Mogućnosti (Golog) otoka*, u (ur.) Ines PRICA, Željka JELAVIĆ: *Destinacije čežnje, lokacije samoće*, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2009., str. 108.

²⁰⁵Isto 104.

²⁰⁶Isto 105.

6. Literatura

1. Agamben, Giorgio: *Homo sacer, Sovereign power and bare life*, Stanford university press, California, 1998.
2. Agamben, Giorgio: *State of exception, Homo sacer II*, Chicago, 2005.
3. Agamben, Giorgio: *Sigurnosna paradigma: prijetnja demokraciji i politici*, Le Monde diplomatique, hrvatsko izdanje, broj 13, siječanj 2014.
4. Agamben, Giorgio: *Ono što ostaje od Auschwitza*, Antibarbarus, Zagreb, 2008.
5. Banac, Ivo: *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990.
6. Bentham, Jeremy, ur. Miran Božović: *The panopticon writings*, Verso, New York, 1995.
7. Biblioteka Jutarnjeg lista: *Doba apsolutizma 17. stoljeće*, Europapress, 2008.
8. Biblioteka Jutarnjeg lista: Knjiga 16., Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1916.), Europapress holding, 2008.
9. Bloch, Marc: *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Srednja Europa, Zagreb, 2008.
10. Burke, Peter: *Eye witnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London, 2001.
11. Cerovac, Branko: *Mogućnosti (Golog) otoka*, u (ur.) Ines PRICA, Željka JELAVIĆ: *Destinacije čežnje, lokacije samoće*, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2009.
12. De Certau, Michel: *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002.
13. Đurin, Sanja: *Lepoglavski Panoptikon - prostor, moć, identitet*, Mjesto, Nemjesto, Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture (ur.) Jasna Čapo, Vesna Gulin Zrnić, Biblioteka Nova Etnografija, Zagreb, 2011.
14. Ercegović Miloš, Josip: *Šest godina u paklu Golog otoka*, Rijeka, 2002.
15. Foucault, Michel: *Nadzor i kazna*, Informator, Zagreb, 1994.
16. Foucault, Michel: *Power/Knowledge*, Pantheon books, New York, 1980.
17. Foucault, Michel: *Politics, philosophy, culture*, Routledge, New York 1988.
18. Foucault, Michel: *Psychiatric power*, Palgrave, New York, 2006.

19. Foucault, Michel: *Security, territory, population*, Palgrave, 2009.
20. Foucault, Michel: *Society must be defended*, Picador, New York, 2003.
21. Foucault, Michel: *Znanje i moć*, Zagreb, 1994.
22. Gheithand, Jehanne M., Jolluck, Katherine R.: *Gulag Voices, Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile*,(ur.), , Palgrave, Macmilan, 2011.
23. Grele, Robert J.: *Movements without aim*, u: *The Oral History Reader*, ur. Robert PERKS, Alistair THOMSON, Routledge, 1998.
24. Jambrešić Kirin, Renata: *Dom i svijet*, Zagreb, 2008.
25. Jambrešić Kirin, Renata: *Svjedočenje i povijesno pamćenje: O pripovjednom posredovanju osobnog iskustva*, Narodna umjetnost 32/2, 1995.
26. Jambrešić Kirin, Renata: *Verbalno Nasilje i (raz)gradnja kolektivnih identiteta u verbalnim iskazima ratnih zarobljenika i političkih zatvorenika(1945.-1995.) u Narodna umjetnost 37/2, 2000.*
27. Janović, Stanislav: *Tito na Golom otoku, Uspomene na robiju i emigraciju i razmatranja o Hrvatskoj i Zapadu*, Zagreb, 2013.
28. Jonjić, Dinko: *Goli na Golom otoku*, Imotski, 2010.
29. Kosić, Ivan: *Goli otok, najveći Titov konclogor*, Rijeka, 2003.
30. Lombroso, Cesare: *The criminal man*, G. P. Putnam's sons, The knickerbocker press, New York i London, 1971.
31. Mazower, Mark: *Mračni kontinent, Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, 2004.
32. *Politički testament kardinala Richelieua*, Feniks knjiga, Zagreb, 2012.
33. Previšić, Martin: *Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeovce u vrijeme sukoba sa SSSr-om (1948.-1956.)*, Historijski zbornik, Vol. 66 No.1, Veljača 2015.

Dokumentarni filmovi:

1. Bavoljak, Darko: *Goli otok*, Art De Facto, 2012
2. Branković, Miro: *Grebanje duše*, HRT, 2014.
3. Gudac, Tiha: *Goli*, Factum, 2014.

Svjedočanstva:

Mića, Remetinec 7.11.2014.

Štef, Remetinec, 7.11.2014.

Internet:

<http://noviplamen.net/2013/12/25/16000-golotocana-po-spisku/>, preuzeto 27.2.15.

<http://www.documenta.hr/hr/osobna-sje%C4%87anja-vera-winter.html>, preuzeto: 20.2.2015.

Sažetak

Rezolucijom Informbiroa 1948. godine i otvaranjem kaznionice na Golom otoku stvoreni su uvjeti za internaciju političkih zatvorenika. Metodom usmene povijesti pokušali smo prikazati svakodnevicu zatvorenika koristeći memoare, intervjue sa zatvorenicima i analizom dokumentarnih filmova o ovoj temi. Teorijsku literaturu Michela Foucaulta o stvaranju zatvorskog sustava pokušali smo usporediti sa zatvorskim sustavom na Golom otoku. Djelima Giorgija Agambena o ideji koncentracijskog logora, izvanrednog stanja u političkoj teoriji i prikazom *homo sacera*, čovjeka bez političkih prava pokušali smo prikazati bio-političku paradigmu na Golom otoku. Renata Jambrešić Kirin prikazala je kroz svjedočanstva političkih zatvorenica svakodnevicu na otoku Sv. Grgur koji je djelovao u sklopu Golog otoka. Intervjuima zatvorenika i analizom dokumentarnih filmova o Golom otoku prikazali smo njihovu svakodnevicu i odnos prema internaciji.

Summary

Cominform resolution in 1948 and the opening of the prison on Goli Otok, were conditions for the internment of political prisoners. With oral history method, we have tried to show the daily life of prisoners using memoirs, interviews with prisoners and analysis of documentary films on the subject. With theoretical literature of Michel Foucault on the creation of the prison system, we have tried to compare prison system on Goli Otok. With theoretical work of Giorgio Agamben about the idea of the concentration camp, state of exception in political theory and representation of *homo sacer*, a man with no political rights, we have tried to represent bio-political paradigm on Goli Otok. Renata Jambrešić Kirin through the testimony of political prisoners displayed everyday life on the island of St. Gregory, who worked as part of Goli Otok. Interviews with prisoners and analysis of documentaries on Goli Otok, were used to present their everyday life and attitude about the internment.